Islāmī Riyāsat meṅ Ġhair-Muslim ke Jān-o Māl kā Taḥaffuẓ

Shayḳh al-Islām

Dŏkṭar Muḥammad Ṭāhir al-Qādirī

Roman Urdū Transliterator

Dīwān Mŏḥsin Shāh

مَوْلَایَ صَلِّ وَسَلِّمْ دَآئِمًا اَبَدًا

عَلٰی حَبِیْبِکَ خَیْرِ الْخَلْقِ کُلِّھِمِ

مُحَمَّدٌ سَیِّدُ الْکَوْنَیْنِ وَالثَّقَلَیْنِ

وَالْفَرِیْقَیْنِ مِنْ عُرْبٍ وَّمِنْ عَجَمِ

﴿صَلَّی اللهُ تَعَالٰی عَلَیْهِ وَعَلٰی آلِهٖ وَصَحْبِهٖ وَبَارَکَ وَسَلَّمَ﴾

‘UNWĀNĀT	Ṣafḥah
Fehris	
۞ **Peshe lafẓ**	9
Bāb awwal	12
Ġhair-Muslimoṅ ke Qatle ‘ām aur Īẕā-rasānī kī Mumāna‘at	
1. Ġhair-Muslim Shăhriyoṅ ke Qatl kī Mumāna‘at	15
Ġhair-Muslim Shăhriyoṅ ke Qātil par Jannat Ḥarām hai	16
2. Ġhair-Muslim Sifārat-kāroṅ ke Qatl kī Mumāna‘at	19
3. Ġhair-Muslim Maẕhabī Răh-numā’oṅ ke Qatl kī Mumāna‘at	22
4. Muslim aur Ġhair-Muslim kā Qiṣāṣ aur Diyat Bar-ā-bar hai	23
5. Ek Ġhair-Muslim ke Ẓulm kā Badlah Dūsroṅ se Lene kī Mumāna‘at	29
6. Ġhair-Muslim Shăhriyoṅ kā Māl Lūṭne kī Mumāna‘at	30

ʻUnwānāt	Ṣafḥah

‘Unwānāt	Ṣafḥah

‘Unwānāt	Ṣafḥah

Peshe lafẓ

Islām a‘lá aḳhlāq-o kirdār aur amn-o āshtī kā ḥāmil woh āḳhirī Dīn hai jis ke dāmane raḥmat meṅ apne parā’e sab măḥfūẓ-o māmūn haiṅ. Islām nah ṣirf apne pairau-kāroṅ ke jān-o māl aur ‘izzat-o ābrū kā taḥaffuẓ chāhtā hai bal-keh Islāmī riyāsat kī ḥudūd meṅ răhne wāle ġhair-Muslim shăhriyoṅ aur mu‘āhidīn kī ‘izzat-o ābrū aur jān-o māl ko bhī bar-ā-bar taḥaffuẓ kī ẓamānat farāham kartā hai. Sharī‘ate Islāmīyah meṅ Muslim riyāsat ke ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke ḥuqūq Muslim shăhriyoṅ kī ṭarḥ hī haiṅ, ba-ḥaisīyate insān in meṅ ko’ī farq nahīṅ. Ek Islāmī riyāsat meṅ ābād ġhair-Muslim aqallīyatoṅ kī ‘izzat aur jān-o māl kī ḥifāẓat karnā Musalmānoṅ par bil-‘umūm aur Islāmī riyāsat par bil-ḳhuṣūṣ farẓ hai.

Kuçh ‘arṣah se ẓāhiran Musalmānoṅ jaisī waẓ‘a-qaṭ‘a rakhne wāle dăhshat-gardoṅ kī ṭaraf se insān-dushman, saffākanah aur bahīmānah iqdāmāt kiye jā rahe haiṅ. In saffākānah kār-rawā’iyoṅ se jahāṅ ā’e din saiṅkṛoṅ hazāroṅ jānoṅ kā ḳhūne nā-ḥaqq băh rahā hai wahāṅ un kī manfī sar-garmiyoṅ se Islāmī aur Ummate Muslimah ke ḳhilāf manfi radde ‘amal meṅ iẓāfah ho rahā hai. Maġhribī dunyā meṅ Islām ke musbat păhlū, ḥaqīqī pur-amn ta‘līmat aur insān-dost fikr-o falsafah ko ujāgar karne kī ba-jā’e intehā-pasandī aur dăhshat-gardī ke iqdāmāt wa wāqe‘āt ko Islām kī ṭaraf mansūb kiyā jā rahā hai. Ṣūrate ḥāl yeh hai keh Islām kā

nām sunte hī Maġhribī aqwām meṅ dăhshat-gardī kī taṣwīr ubharne lagtī hai.

Ẕarūrat is amr kī thī keh Millate Islāmīyah aur pūrī dunyā ko dăhshat-gardī ke mas’ale par ḥaqīqate ḥāl se āgāh kiyā jā’e aur Islām kā do ṭok mauqif Qur’ān-o Sunnat aur kutube ‘aqā’id-o fiqh kī raushanī meṅ wāẕeḥ kar diyā jā’e. Allāhu Rabbu al-‘izzat ne Shayḳh al-Islām Ḍŏkṭar Muḥammad Ṭāhir al-Qādirī madda ẓilluhū ko is nāzuk tārīḳhī moṛ par ba-ṭaure ḳhāṣ ḥaqīqī Islāmī ta‘līmāt ko ujāgar karne kī taufīq ‘aṭā farmā’ī aur unhoṅ ne “Dăhshat-gardī aur Fitna’e Ḳhawārij” ke ‘unwān se mabṣūṭ tārīḳhī fatwá ṣādir kiyā.

Zere naẓar kitābchah isī kāwish kā ḥiṣṣah hai jis meṅ Ḥaẓrat Shayḳh al-Islām madda ẓilluhū ne Qur’ān-o Sunnat aur kutube ‘aqā’id-o fiqh kī raushanī meṅ ġhair-Muslim ke jān-o māl ke taḥaffuẓ ke ḥawāle se Islām kā do ṭok mauqif wāẕeḥ kar diyā hai aur Musalmānoṅ ko Qur’ān-o Sunnat kī aṣl ta‘līmāt se rū-shanās karā ke Islām ke raushan chehre par lage dăhshat-gardī ke bad-numā dāġh ko dhone kī kām-yāb koshish kī hai. Ummīd hai is ke muṭāla‘e se jumlah Muslim wa ġhair-Muslim ḥalqoṅ ko dăhshat-gardī ke bāre meṅ Islām kā nuqṭa’e naẓar samajhne meṅ madad mil sakegī, nīz ġhalaṭ-făhmī aur shukūk-o shub·hāt, fikrī aur ‘amalī leḥāẓ se durust răh-numā’ī milegī aur ‘Ālame Maġhrib meṅ Islām aur Musalmānoṅ ke ḳhilāf pā’ī jāne wālī nafrat aur muḳhāṣamat meṅ bhī kisī ḥad tak kamī ā’egī.

Allāh Ta‘ālá hameṅ ṣaḥīḥ Islāmī ta‘līmāt ko samajhne aur un par ‘amal-pairā hone kī taufīq ‘aṭā farmā’e.

(Āmīn bi-jāhi Sayyidi al-Mursalīna ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam).

(Muḥammad Tāj al-Dīn Kālāmī)

Sīni’ar Risarch Skŏlar,

Farīde Millat raḥmaṫu Allāhi ‘alayh Risarch Insṭiṭyūṭ

17 Ramaḍān al-mubārak, 1431 Hijrī

Bāb awwal

Ġhair-Muslimoṅ ke Qatle ‘ām aur Īẕā-rasānī kī Mumāna‘at

Qur’ān-o Ḥadīs̱ se yeh ḥaqīqat roze raushan kī ṭarḥ ‘ayāṅ hai keh Islām Dīne Amn hai aur yeh mu‘āshare meṅ răhne wāle tamām afrād ko - ḳhẉāh un kā ta‘alluq kisī bhī maẕhab aur raṅg-o nasl se ho - jān-o māl aur ‘izzat-o ābrū ke taḥaffuẓ kī ẓamānat ‘aṭā kartā hai ḥattá keh ek Islāmī riyāsat meṅ ābād ġhair-Muslim aqallīyatoṅ kī ‘izzat aur jān-o māl kī ḥifāẓat karnā Musalmānoṅ par bil-‘umūm aur Islāmī riyāsat par bil-ḳhuṣūṣ farẓ hai.

Islāmī riyāsat meṅ ġhair-Muslim shăhriyoṅ ko bhī wohī ḥuqūq ḥāṣil haiṅ. Un ḥuqūq meṅ se păhlā ḥaq jo Islāmī ḥukūmat aur Islāmī mu‘āsharah kī ṭaraf se unheṅ ḥāṣil hai woh ḥaqqe ḥifāẓat hai, jo unheṅ har qism ke ḳhārijī aur dāḳhilī ẓulm-o ziyādatī ke ḳhilāf muyassar hogā tā-keh woh mukammal ṭaur par amn-o sukūn kī zindagī basar kar sakeṅ.

Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne ḳhuṭba’e Ḥajjaṫu al-wadā‘ ke mauqa‘ par pūrī nasle insānī ko ‘izzat, jān aur māl kā taḥaffuẓ farāham karte huwe irshād farmāyā:

إِنَّ دِمَاءَ كُمْ وَأَمْوَالَكُمْ وَأَعْرَاضَكُمْ عَلَيْكُمْ حَرَامٌ، كَحُرْمَةِ يَوْمِكُمْ هَذَا، فِي شَهْرِكُمْ هَذَا، فِي بَلَدِكُمْ هَذَا، إِلَى يَوْمِ تَلْقَوْنَ رَبَّكُمْ.[1]

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Ḥajj, bābu al-ḳhuṭbaṫi ayyāma Miná, 2: 620, raqam: 1654

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Qasāmaṫu wa-al-muḥāribūna wa-al-qaṣāṣu wa-al-diyāt, bābu taġhlīẓu taḥrīmi al-dimā’i wa-al-a‘rāḍi wa-al-amwāl, 3: 1305, 1306, raqam: 1679

> “Be-shak tumhāre ḳhūn aur tumhāre māl aur tumhārī ‘izzateṅ tum par isī ṭarḥ ḥarām haiṅ jaise tumhāre is din kī ḥurmat tumhāre is mahīne meṅ aur tumhāre is shăhr meṅ (muqarrar kī ga’ī) hai. Yahāṅ tak keh tum apne Rab se miloge.”

Lehāẕā kisī bhī insān aur kisī bhī maẕhab ke pairau-kār ko nā-ḥaq qatl karnā, us kā māl lūṭnā, us kī ‘izzat par ḥamlah karnā yā us ḳi taẕalīl karnā nah ṣirf ḥarām hai bal-keh us ke murtakib shaḳhṣ ko alam-nāk sazā kī wa‘īd sunā’ī ga’ī hai. Ẕail meṅ ham Qur’ān-o Ḥadīs̱ se muta‘addad dalā’il-o barāhīn pesh kareṅge jis se yeh ḥaqīqat ‘ayāṅ ho jā’egī keh Islām ne kis ṭarḥ ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke jān-o māl aur ‘izzat-o ābrū kī ḥifāẓat kī talqīn kī hai.

1. Ġhair-Muslim Shăhriyoṅ ke Qatl kī Mumāna‘at

Islāmī riyāsat meṅ ābād ġhair-Muslim shăhrī ko qatl karnā ḥarām hai. Kisī fard ko yeh ḥaq ḥāṣil nahīṅ keh woh kisī ġhair-Muslim shăhrī ko qatl kare. Qur’ān Majīd meṅ irshāde Bārī Ta‘ālá hai:

مَنْ قَتَلَ نَفْسًام بِغَيْرِ نَفْسٍ اَوْ فَسَادٍ فِي الْاَرْضِ فَكَاَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيْعًا.(1)

> “Jis ne kisī shaḳhṣ ko ba-ġhair qiṣāṣ ke yā zamīn meṅ fasād (phailāne kī sazā) ke (ba-ġhair, nā-ḥaq) qatl kar diyā to goyā us ne (mu‘āshare ke) tamām logoṅ ko qatl kar ḍālā.”

(1) al-Mā’idah, 5: 32

Is āya’e karīmā meṅ نَفْسًا kā lafẓ ‘ām hai, lehāẕā is kā iṭlāq bhī ‘umūm par hogā. Ya‘nī kisī ek insānī jān kā qatle nā-ḥaq - ḳhwāh us kā ta‘alluq kisī bhī maẕhab se ho, ko’ī bhī zabān boltā ho aur dunyā ke kisī bhī mulk yā ‘ilāqe kā răhne-wālā ho - qaṭ‘an ḥarān hai aur us kā gunāh utnā hī hai jaise pūrī insānīyat ko qatl karne kā hai. Lehāẕā Muslim riyāsat meṅ ābād ġhair-Muslim shăhriyoṅ kā qatl bhī isī zumre meṅ ā’egā. Is kī taṣrīḥ āge āne wālī aḥādīs̱ se bhī hotī hai.

Ġhair-Muslim Shăhriyoṅ ke Qātil par Jannat Ḥarām hai

1. Ḥaẕrat Abū Bakrah raḍiya Allāhu ‘anhu bayān karte haiṅ keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā:

مَنْ قَتَلَ مُعَاهِدًا فِي غَيْرِ كُنْهِهِ، حَرَّمَ اللهُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ.[1]

(1) 1. Nasā’ī fī al-Sunan, Kitābu al-Qasāmah, bābu ta‘ẓīmu qatli al-mu‘āhad, 8: 24, raqam: 4747

2. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Jihād, bābu fī al-wafā’i lil-mu‘āhidi wa-ḥurmati ḏẖimmatihi, 3: 83, raqam: 2760

3. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 5: 36, 38, raqam: 20393, 20419

4. Dārimī, al-Sunan, 2: 308, raqam: 2504

5. Ḥākim fī al-Mustadrak ‘alá al-ṣaḥīḥayn, 2: 154, raqam: 2631

Imām Ḥākim ne farmāyā: yeh ḥadīs̱ ṣaḥīḥ al-isnād hai.

"Jo Musalmān kisī ġhair-Muslim shăhrī (mu'āhid)[1] ko nā-ḥaq qatl karegā Allāh Ta'ālá us par jannat ḥarām farmā degā."

2. Ḥaẕrat 'Abd Allāh bin 'Amr raḍiya Allāhu 'anhumā se riwāyat hai keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

مَنْ قَتَلَ مُعَاهَدًا لَمْ يَرِحْ رَائِحَةَ الْجَنَّةِ، وَإِنَّ رِيْحَهَا تُوْجَدُ مِنْ مَسِيْرَةِ أَرْبَعِيْنَ عَامًا.[2]

"Jis ne kisī ġhair-Muslim shăhrī (mu'āhid) ko qatl kiyā to woh jannat kī ḳhuṣhbū bhī nahīṅ sūṅghegā

---

(1) Ḥadīs̱ meṅ mu'āhid kā lafẓ iste'māl kiyā gayā jis se murād aise shăhrī haiṅ jo mu'āhade ke tăḥt Islāmī riyāsat ke bāsī hoṅ, yā aise guroh aur qaum ke afrād haiṅ jinhoṅ ne Islāmī riyāsat ke sāth mu'āhada'e amn kiyā ho. Isī ṭarḥ jadīd daur meṅ kisī bhī Muslim riyāsat ke shăhrī - jo us riyāsat ke qānūn kī pā-bandī karte hoṅ aur ā'īn ko mānte hoṅ - mu'āhid ke zumre meṅ ā'enge. Jaise Pākistān kī ġhair-Muslim aqallīyateṅ jo ā'īne Pākistān ke tăḥt bā-qā'edah shăhrī aur rajisṭarḍ woṭar haiṅ, Pākistān ke ā'īn-o qānūn ko Pākistān kī Muslim akṯarīyat kī ṭarḥ taslīm karte haiṅ yeh sab mu'āhid haiṅ. Pākistān meṅ maujūd dīgar ġhair-Muslim aqallīyateṅ to Musalmān shăhriyon kī ṭarḥ taqsīme Hind aur qiyāme Pākistān ke waqt se hī is mamlukat ke shăhrī the aur haiṅ. Is liye jadīd tanāẓur meṅ mu'āhid kā tarjamah ham ne ġhair-Muslim shăhrī kiyā hai. (Mulāḥaẓah ho: **Fayḍ al-qadīr lil-Munāwī, 06: 153**)

(2) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Jizyah, bābu i̱t̲h̲mi man qatala mu'āhhadan bi-ġhayri jurm, 3: 1155, raqam: 2995

2. Ibn Mājah fī al-Sunan, Kitābu al-Diyāt, bābu man qatala mu'āhadan, 2: 896, raqam: 2686

3. Bazzār fī al-Musnad, 6: 368, raqam: 2383

ḥālāṅ-keh jannat kī ḳhụshbū chālīs baras kī masāfat tak mǎḥsūs hotī hai.”

Goyā kisī ġhair-Muslim kā nā-ḥaq qatl karne-wālā jannat ke qarīb bhī nahīṅ jā sakegā bal-keh use jannat se chālīs baras kī masāfat se bhī dūr rakhā jā’egā.

‘Allāmah Anwar Shāh Kāshmīrī **Fayḍ al-Bārī** meṅ is ḥadīs̱ kī sharḥ bayān karte huwe likhte haiṅ:

قَوْلُه صلی الله علیه وآله وسلم : ’’مَنْ قَتَلَ مُعَاهَدًا لَمْ یَرِحْ رَائِحَةَ الْجَنَّةِ‘‘ وَمُخُّ الْحَدِیْثِ : إِنَّکَ أَیُهَا الْمُخَاطَبُ قَدْ عَلِمْتَ مَا فِيْ قَتْلِ الْمُسْلِمِ مِنَ الْإِثْمِ، فَإِنَّ شَنَاعَتَه بَلَغتْ مَبْلَغَ الْکُفْرِ، حَیْثُ أَوْجَبَ التَّخْلِیْدَ. أَمَّا قَتْلُ مُعَاهِدٍ، فَأَیْضًا لَیْسَ بِهَیِّنٍ، فَإِنَّ قَاتِلَه أَیْضًا لَا یَجِدُ رَائِحَةَ الْجَنَّةِ.[1]

“Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam farmān hai: “Jis ne kisī ġhair-Muslim shǎhrī ko qatl kiyā woh jannat kī ḳhụshbū bhī nahīṅ sūṅghegā.” Ae muḳhaṭab! Ḥadīs̱ kā lubbe lubāb tujhe qatle Muslim ke gunāh kī saṅgīnī batā rahā hai keh us kī qabāḥat kufr tak pahŏṅchā detī hai jo jahannam meṅ ḳhulūd kā bā‘is̱ bantā hai, jab-keh ġhair-Muslim shǎhrī ko qatl karnā bhī ko’ī ma‘mūlī gunāh nahīṅ hai. Isī ṭarḥ us kā qatl bhī jannat kī ḳhụshbū tak nahīṅ pā’egā (jis

(1) Anwar Shāh Kashmīrī fī Fayḍ al-Bārī ‘alá Ṣaḥīḥ al-Buḳhārī, 4: 288

kā maṭlab yeh hai keh woh jahannam meṅ ḍālā jā’egā).”

2. Ġhair-Muslim Sifārat-kāroṅ ke Qatl kī Mumāna‘at

Islām qaumī aur bainul-aqwāmī mu‘āmalāt meṅ amn-o rawā-dārī kā dars detā hai. Qur’ān-o Ḥadīs̱ kī ta‘līmāt ke muṭābiq bad-tarīn dushman qaum kā sifārat-kār bhī agar sifārat-kārī ke liye ā’e to us kā qatl ḥarām hai. Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ke pās ka’ī mawāqe‘ par ġhair-Muslimoṅ ke numā’inde ā’e, lekīn Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne un se hameshah ḳhẉud bhī ḥusne sulūk farmāyā aur Ṣaḥāba’e Kirām raḍiya Allāhu ‘anhum ko bhī yehī ta‘līm dī. Ḥattá keh nubūwat ke jhūṯe da‘we-dār Musaylamah kaẕẕāb ke numā’inde ā’e jinhoṅ ne ṣarīḥan e‘terāfe irtedād kiyā thā lekīn Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam un ke sifārat-kār hone ke bā‘is̱ un se ḥusne sulūk se pesh ā’e.

Ḥaẕrat ‘Abd Allāh bin Mas‘ūd raḍiya Allāhu ‘anhu farmāte haiṅ:

إِنِّي كُنْتُ عِنْدَ رَسُولِ اللهِ صلى الله عليه وآله وسلم جَالِساً إِذْ دَخَلَ هَذَا (عَبْدُ اللهِ بْنُ نُوَاحَةَ) وَرَجُلٌ وَافِدَيْنِ مِنْ عِنْدِ مُسَيْلَمَةَ. فَقَالَ لَهُمَا رَسُولُ اللهِ صلى الله عليه وآله وسلم : أَتَشْهَدَانِ أَنِّي رَسُولُ اللهِ؟ فَقَالاَ

لَهُ : نَشْهَدُ أَنَّ مُسَيْلَمَةَ رَسُولُ اللهِ، فَقَالَ : آمَنْتُ بِاللهِ وَرُسُلِهِ، لَوْ كُنْتُ قَاتِلاً وَافِداً لَقَتَلْتُكُمَا.(1)

“Maiṅ Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ke pās baiṭhā huwā thā jab yeh shaḳhṣ (‘Abd Allāh bin Nuwāḥah) aur ek aur ādamī Musaylamah (kaẕẕāb) kī ṭaraf se sifārat-kār ban kar ā’e to unheṅ Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne farmāyā: kyā tum donoṅ is bāt kī gawāhī dete ho keh maiṅ Allāh Ta‘ālá kā Rasūl hūṅ? Unhone (apne kufr-o irtedād par iṣrār karte huwe) kahā: ham gawāhī dete haiṅ keh Musaylamah Allāh kā Rasūl hai (ma‘ādh Allāh). Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne (kamāl bar-dāsht aur taḥammul kī miṯāl qā’im farmāte huwe irshād) farmāyā: maiṅ Allāh Ta‘ālá aur us ke Rasūloṅ par īmān rakhtā hūṅ. Agar maiṅ sifārat-kāroṅ ko qatl karne-wālā hotā to tum donoṅ ko qatl kar detā (magar Ḥuẓūr ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne aisā nah kiyā aur unheṅ jān kī salāmatī dī).”

(1) 1. Dārimī fī al-Sunan, 2‘ 307, raqam: 2503
2. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 1‘ 404, raqam: 3837
3. Nasā’ī fī al-Sunan al-kubrá, 5: 205, raqam: 8675
4. Abū Ya‘lá fī Musnad, 9: 31, raqam: 5097
5. Ḥākim fī al-Mustadrak ‘alá al-ṣaḥīḥayn, 3: 54, raqam: 4378

Ġhaur kījiye bār-gāhe Risālat Ma’āb ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam meṅ Musylamah kazzāb ke pairau-kāroṅ ke e‘lānīyah kufr-o irtedād ke bā-wujūd taḥammul se kām liyā gayā, kisī qism kī sazā unheṅ dī ga’ī, nah hī unheṅ qaid kiyā gayā aur nah hī unheṅ qatl karne kā ḥukm farmāyā gayā. Ṣirf is liye keh woh sifārat-kār **(diplomats)** the. Musnad Aḥmad bin Ḥanbal,(1) Muṣannaf ‘Abd al-Razzāq,(2) aur Musnad Bazzār(3) meṅ رَسُوْلاً kā lafẓ āyā hai ya‘nī akelā sifārat-kār ho yā sifāratī ‘amalah ho, har do ṣūratoṅ meṅ un kā qatl jā’iz nahīṅ hai.

Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ke mundareja’e bālā irshād aur Āp ke ‘amal mubārak se yeh amr pāya’e subūt ko pahŏṅch gayā keh ġhair-mulkī numā’indoṅ aur sifārat-kāroṅ kī jān kī ḥifāẓat karnā Sunnate Nabawī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam hai. Ḥaẓrat ‘Abd Allāh bin Mas‘ūd raḍiya Allāhu ‘anhu ne farmāyā:

فَجَرَتْ سُنَّة أَنْ لَا يُقْتَلَ الرَّسُولُ.(4)

> “(Is ‘amal se) Sunnat jārī ho ga’ī keh sifārat-kār ko qatl nah kiyā jā’e.”

Goyā Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ke is jumle ne sifārat-kāroṅ ke eḥterām kā

(1) Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 1: 390, 396, raqam: 3708, 3761

(2) ‘Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 10: 196, raqam: 18708

(3) Bazzār fī al-Musnad, 5: 142, raqam: 1733

(4) Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 1: 390, raqam: 3708

bainul-aqwāmī qānūn waẓ‘a farmā diyā. Is ḥukm se yeh bhī wāẓeḥ ho jātā hai keh woh tamām ‘amalah jo kisī **embassy** meṅ sifārat-kārī par ta‘iyyunāt ho isī ḥusne sulūk kā ḥaq-dār hai aur us kā qatl bhī az-rū’e ḥadīs ḥarām hai. Guzashtah ka’ī sāloṅ se Pākistān ke shorish-zadah ‘ilāqoṅ meṅ ġhair-mulkī sifārat-kāroṅ aur enjīni’arz ke iġhwā aur qatl ke muta‘addad wāqe‘āt rū-numā ho chuke haiṅ jin kī zimmah-dārī Dăhshat-gard qubūl karte rahe haiṅ. Kitne afsos kī bāt hai keh Islām ke nām par Dăhshat-gardī karne wāle Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam kī in ta‘līmāt se ṣarīḥan inḥerāf baratne ke bā-wujūd ḳhẉud ko “mujāhidīne Islām” samajhte haiṅ!

3. Ġhair-Muslim Mazhabī Răh-numā’oṅ ke Qatl kī Mumāna‘at

Jis ṭarḥ ġhair-Muslim sifārat-kāroṅ ke qatl ko ḥarām qarār diyā gayā hai usī ṭarḥ ġhair-Muslimoṅ ke mazhabī răh-numā’oṅ ke qatl kī bhī mumāna‘at kī ga’ī hai. Ḥaẓrat ‘Abd Allāh bin ‘Abbās raḍiya Allāhu ‘anhumā se marwī hai:

كَانَ رَسُولُ اللهِ صلى الله عليه وآله وسلم إِذَا بَعَثَ جُيُوشَهُ قَالَ : لَا تَغْدِرُوا وَلَا تَغُلُّوْا وَلَا تُمَثِّلُوْا وَلَا تَقْتُلُوا الْوِلْدَانَ وَلَا أَصْحَابَ الصَّوَامِعِ.(1)

(1) 1. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 1: 330, raqam: 2728
2. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 6: 484, raqam: 33132
3. Abū Ya‘lá fī Musnad, 4: 422, raqam: 2549
4. Ibn Rushd fī Bidāyat al-mujtahid, 1: 281

"Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam jab apne lashkaroṅ ko rawānah karte to ḥukm farmāte: ġhaddārī nah karnā, dhokā nah denā, na'shoṅ kī be-ḥurmatī nah karnā aur bachchoṅ aur pādriyoṅ ko qatl nah karnā."

Mundareja'e bālā ḥadīse mubārakah se wāẓeḥ ṭaur par sābit hotā hai keh kisī bhī qaum ke mazhabī răh-numā'oṅ kā qatle 'ām ḥālāt ke 'ilāwah daurāne jaṅg bhī jā'iz nahīṅ hai.

4. Muslim aur Ġhair-Muslim kā Qiṣāṣ aur Diyat Bar-ā-bar hai

Islām ne kisī bhī shaḳhṣ (Muslim yā ġhair-Muslim) ko nā-ḥaq qatl karne wāle qātil par qiṣāṣ lāzim kiyā hai. Jab-keh qatle ḳhaṭā' ġhalaṭī se qatl ho jāne kī ṣūrat meṅ diyat (**monetary compensation**) kī adā'egī ko wājib qarār diyā hai.

1. Irshāde Bārī Ta'ālá hai:

وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ يّٰأُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴿﴾ (1)

"Aur tumhāre liye qiṣāṣ (ya'nī ḳhūn kā badlah lene) meṅ hī zindagī (kī ẓamānat) hai ae 'aql-mand logoṅ! Tā-keh tum (ḳhūn-rezī aur bar-bādī se) bacho."

2. Qatle ḳhaṭā' ke bāre meṅ irshāde Rabbānī hai:

(1) al-Baqarah, 2: 179

مَنۡ قَتَلَ مُؤۡمِنًا خَطَأً فَتَحۡرِيۡرُ رَقَبَةٍ مُّؤۡمِنَةٍ وَّدِيَةٌ مُّسَلَّمَةٌ اِلٰۤى اَهۡلِهٖۤ اِلَّاۤ اَنۡ يَّصَّدَّقُوۡا.[1]

"Jis ne kisī Musalmān ko nā-dānistah qatl kar diyā to (us par) ek Musalmān ġhulām yā bāṅdī kā āzād karnā aur ḳhūn-bahā (kā adā karnā) jo maqtūl ke ghar wālon ke sipurd kiyā jā'e (lāzim hai) magar yeh keh woh mu‘āf kar deṅ."

Păhlī āyate mubārakah meṅ ḥukme qiṣāṣ ya‘nī qātil ko jurme qatl kī sazā meṅ qatl karne kā ḥukm diyā gayā hai. Is pūrī Ummat kā ijmā' hai keh qātil (nā-ḥaq qatl karne wāle) ko qiṣāṣ meṅ qatl kiyā jā'e siwā'e is ke keh maqtūl ke wuraṯā qātil ko mu‘āf kar deṅ.

Dūsrī āyat meṅ diyat kā ẕikr hai. Agar qatle ḳhaṭā' ho jā'e ya‘nī ġhair-irādī ṭaur par ġhalaṭī se ko'ī shaḳhṣ kisī ko qatl kar de to qātil par diyat (ḳhūn-bahā; **monetary compensation**) lāzim hogī.

1. Ḥaẓrat ‘Abd al-Raḥmān bin Baylamānī raḍiya Allāhu ‘anhu bayān karte haiṅ:

أَنَّ رَجُلًا مِنَ الْمُسْلِمِيْنَ قَتَلَ رَجُلًا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ، فَرُفِعَ إِلَى النَّبِيِّ صلى الله عليه وآله وسلم ، فَقَالَ رَسُوْلُ اللهِ صلى الله عليه وآله وسلم : أَنَا أَحَقُّ مَنْ وَفَى بِذِمَّتِهِ، ثُمَّ أَمَرَ بِهِ فَقُتِلَ.[2]

(1) al-Nisā', 4: 92

(2) 1. Shāfi‘ī , al-Musnad: 343

"Ek Musalmān ne ăhle Kitāb meṅ se ek ādamī ko qatl kar diyā, woh muqaddamah Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam kī bār-gāh meṅ pesh huwā to Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne farmāyā: meiṅ ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke ḥuqūq adā karne kā sab se ziyādah zimmah-dār hūṅ. Chunāṅ-cheh Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne (ba-ṭaure qiṣāṣ Musalmān qātil ko qatl kiye jāne kā) ḥukm diyā aur use qatl diyā gayā."

2. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne qiṣāṣ aur diyat kī yūṅ waẓāḥat farmā'ī:

مَنْ أُصِيبَ بِقَتْلٍ أَوْ خَبْلٍ، فَإِنَّهُ يَخْتَارُ إِحْدَى ثَلَاثٍ : إِمَّا أَنْ يَقْتَصَّ، وَإِمَّا أَنْ يَعْفُوَ، وَإِمَّا أَنْ يَأْخُذَ الدِّيَةَ. فَإِنْ أَرَادَ الرَّابِعَةَ فَخُذُوا عَلَى يَدَيْهِ ﴿فَمَنِ اعْتَدٰى بَعْدَ ذٰلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾. (1)

"Jis kā ko'ī 'azīz qatl kar diyā jā'e yā us kā ko'ī 'uẓw kāṭ diyā jā'e to use tīn meṅ se ek chīz kā iḳhtiyār hai: chāhe qiṣāṣ le, chāhe mu'āf kar de aur chāhe to diyat wuṣūl kar le. Agar woh kisī chauthī chīz kā

2. Abū Nu'aym, Musnad Abī Ḥanīfah: 104

3. Shaybānī, al-Mabsūṭ, 4: 488

4. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 8: 30, raqam: 15696

(1) 1. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Diyāṫ, bābu al-Imāmu ya'muru bi-al-'afwi fī al-dam, 4: 169, raqam: 4496

2. 'Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 10: 86, raqam: 18454

irādah kare to us ke hāth pakaṛ lo ﴾aur jo is ke ba‘d bhī ziyādatī kare to us ke liye dard-nāk ‘aẕāb hai﴿.”

In aḥādīs̲e mubārakah ke ‘umūmī bayān se ma‘lūm huwā keh Islām ne Musalmānoṅ kī ṭarḥ ġhair-Muslimoṅ ko bhī qiṣāṣ aur diyat meṅ Musalmānoṅ ke bar-ā-bar ḥais̲īyat dī hai.

Ek riwāyat ke mutābiq Ḥaẕrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ne farmāyā:

إِذَا قَتَلَ الْمُسْلِمُ النَّصْرَانِيَّ قُتِلَ بِهِ.(1)

“Agar kisī Musalmān ne ‘Īsā’ī ko qatl kiyā to woh Musalmān qiṣāṣan qatl kiyā jā’egā.”

Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne ġhair-Muslimoṅ ko diyat (**monetary compensation**) meṅ musāwī ḥuqūq dete huwe irshād farmāyā hai:

دِيَةَ الْيَهُوْدِيِّ وَالنَّصْرَانِيِّ وَكُلِّ ذِمِّيٍّ مِثْلُ دِيَةِ الْمُسْلِمِ.(2)

“Yahūdī, ‘Īsā’ī aur har ġhair-Muslim shăhrī kī diyat Musalmān kī diyat ke bar-ā-bar hai.”

(1) 1. Shaybānī, al-Ḥujjaṫ, 4: 349
2. Shāfi‘ī, al-Umm, 7: 320

(2) 1. ‘Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 10: 97_98
2. Ibn Rushd fī Bidāyaṫ al-mujtahid, 2: 310

Imām A‘ẓam Abū Ḥanīfah raḍiya Allāhu ‘anhu kā qaul hai:

دِيَةُ الْيَهُوْدِيِّ وَالنَّصْرَانِيِّ وَالْمَجُوْسِيِّ مِثْلُ دِيَةِ الْحُرِّ الْمُسْلِمِ.(1)

“(Pur-amn) Yahūdī, ‘Īsā’ī aur Majūsī kī diyat āzād Musalmān kī diyat ke bar-ā-bar hai.”

Imām Ibn Shihāb Zuhrī raḥmatu Allāhi ‘alayh farmāte haiṅ:

إِنَّ دِيَةَ الْمُعَاهَدِ فِيْ عَهْدِ أَبِيْ بَكْرٍ وَعُمَرَ وَعُثْمَانَ رضى الله عنهم مِثْلُ دِيَةِ الْحُرِّ الْمُسْلِمِ.(2)

“Be-shak Sayyidinā Abū Bakr, ‘Umar aur ‘Uthmān raḍiya Allāhu ‘anhum ke adwār meṅ ġhair-Muslim shăhrī kī diyat āzād Musalmān kī diyat ke bar-ā-bar thī.”

Aḥnāf kā mauqif yeh hai keh Musalmān ko ġhair-Muslim shăhrī ke qatl ke badlah meṅ qatl kiyā jā’egā aur yeh Kitāb-o Sunnat kī un nuṣūṣ ke ‘umūm kī waj·h se hai jo qiṣāṣ ko wājib kartī haiṅ aur donoṅ (Musalmān aur ġhair-Muslim shăhrī) ke ḳhūn kī dā’imī ‘iṣmat meṅ bar-ā-bar hone kī waj·h se aur is mauqif par Imām Naḳh‘ī, Ibn Abī Laylá,

(1) 1. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 5: 407, raqam: 27448
2. ‘Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 10: 95, 97, 99

(2) 1. Shaybānī, al-Ḥujjat, 4: 351
2. Shāfi‘ī, al-Umm, 7: 321

Sha‘bī aur ‘Uthmān al-Battī ne bhī Aḥnāf kī muwāfaqat iḳhtiyār kī hai.

Yahān Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ke darje ẕail farmāne aqdas se ek ishkāl wārid ho saktā hai:

وَلَا يُقْتَلُ مُسْلِمٌ بِكَافِرٍ.(1)

“Aur ġhair-Muslim ke badle Musalmān ko qatl nahīṅ kiyā jā’egā.”

Sawāl yeh paidā hotā hai keh is kā maṭlab kyā huwā? A’imma’e kiram ne is kī waẓāḥat yūṅ kī hai keh yahāṅ ġhair-Muslim se murād pur-amn shăhrī nahīṅ bal-keh ṣirf ḥarbī (jang-jū) ġhair-Muslim murād hai jo maidāne jaṅg meṅ larṭe huwe mārā jātā hai, is par ko’i qiṣāṣ nahīṅ hogā. Yeh qānūn dunyā ke tamām mamālik ke qawānīne meṅ yak-sāṅ hai, is mas‘alah meṅ ko’ī iḳhtelāf nahīṅ.

Imām Jaṣṣāṣ bayān karte haiṅ:

“Is ḥadīse mubārakah meṅ ġhair-Muslim se murād ṣirf ḥarbī ġhair-Muslim hai, Islāmī riyāsat kī shăhrīyat rakhne-wālā ġhair-Islāmī riyāsat kā pur-amn ġhair-Muslim murād nahīṅ hai. Yeh taṭbīq muttafaqah hai.”[2]

(1) Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-‘Ilm, bābu kitābati al-‘ilm, 1: 53, raqam: 111

(2) Jaṣṣāṣ fī Aḥkām al-Qur’ān, bābu qatl al-Muslim al-kāfir: 140_144

5. Ek Ġhair-Muslim ke Ẓulm kā Badlah Dūsroṅ se Lene kī Mumāna'at

Qur'ān-o Ḥadīs̱ ke muṭābiq har shaḳhṣ apne a'māl kā ḳhẉud ẕimmah-dār hai. Jis ne ẓulm kiyā ḥasbe dastūr badlah aur sazā kā wohī mustaḥiq hai, is ke badle meṅ ko'ī dūsrā nahīṅ. Is ke jurm kī sazā us ke ahl-o 'iyāl, dostoṅ yā us ḳi qaum ke dīgar afrād ko nahīṅ dī jā saktī. Irshāde Rabbānī hai:

وَلَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ إِلَّا عَلَيْهَا ۚ وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ ۚ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمْ مَرْجِعُكُمْ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ ﴿١٦٤﴾[1]

"Aur har shaḳhṣ jo bhī (gunāh) kartā hai (us kā wabāl) usī par hotā hai aur ko'ī bojh uṯhāne-wālā dūsre kā bojh nahīṅ uṯhā'egā. Phir tumheṅ apne Rab hī kī ṭaraf lauṯnā hai phir woh tumheṅ un (bātoṅ kī ḥaqīqat) se āgāh farmā degā jin meṅ tum iḳhtelāf kiyā karte the."

Islām meṅ is amr kī ijāzat nahīṅ detā keh woh pur-amn shăhriyoṅ ko dūsre ẓālim afrād ke ẓulm ke 'iwaẓ sazā de. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam kā irshāde girāmī hai:

لَا يُؤْخَذُ مِنْهُمْ رَجُلٌ بِظُلْمٍ آخَرَ.[2]

(1) al-An'ām, 6: 164
(2) 1. Abū Yūsuf, al-Ḳharāj: 78
2. Balāḏḥurī fī Futūḥ al-buldān: 90

> “Kisī amn-pasand ġhair-Muslim shăhrī ko dūsre ġhair-Muslim afrād ke ẓulm ke ‘iwaẓ ko’ī sazā nahīṅ dī jā’egī.”

Lehāẕā aise Dăhshat-gard afrād jo inteqāman muḳhālif qaum ke afrād ko qatl kareṅ, un kā māl lūṭeṅ aur un kī amlāk tabāh kareṅ, woh ṣarīḥan Qur’ānī āyāt aur irshādāte Nabawī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam kī muḳhālefat karne wāle haiṅ.

6. Ġhair-Muslim Shăhriyoṅ kā Māl Lūṭne kī Mumāna‘at

Islām ne dūsroṅ kā māl lūṭnā bhī ḥarām qarār diyā hai, irshāde Bārī Ta‘ālá hai:

وَلَا تَأْكُلُوْٓا اَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ وَتُدْلُوْا بِهَآ اِلَى الْحُكَّامِ لِتَاْكُلُوْا فَرِيْقًا مِّنْ اَمْوَالِ النَّاسِ بِالْاِثْمِ وَاَنْتُمْ تَعْلَمُوْنَ۝[1]

> “Aur tum ek dūsre ke māl āpas meṅ nā-ḥaq nah khāyā karo aur nah māl ko (ba-ṭaure rishwat) ḥākimoṅ tak pahŏṅchāyā karo keh yūṅ logoṅ ke māl kā kuçh ḥiṣṣah tum (bhī) nā-jā’iz ṭarīqe se khā sako ḥālāṅ-keh tumhāre ‘ilm meṅ ho (ki yeh gunāh hai).”

Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne bhī dūsroṅ ke māl ko lūṭnā ḥarām qarār diyā hai.

(1) al-Baqarah, 2: 188

إِنَّ دِمَاءَكُمْ وَأَمْوَالَكُمْ عَلَيْكُمْ حَرَامٌ.[1]

"Be-shak tumhāre ḳhūn aur tumhāre māl tum par ḥarām haiṅ."

Ġhair-Muslim shăhriyoṅ kī jānoṅ kī ṭarḥ un ke amwāl kī ḥifāẓat bhī Islāmī riyāsat par lāzim hai. Har daur meṅ jamī' Musalmānoṅ kā is pār ijmā' rahā hai.

Imām Abū 'Ubayd Qāsim bin Salām, Zanjawayh, Ibn Sa'd aur Imām Abū Yūsuf ne Najrān ke 'Īsā'iyoṅ ke sāth Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ke mu'āhade kī yeh shaq naql kī hai:

ولنجران وحاشيتها جوار الله وذمة محمد رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم ، على أَموالهم وأنفسهم وأرضهم وملتهم، وغائبهم وشاهدهم، وعشيرتهم وبيعهم، وكل ما تحت أيديهم من قليل أو كثير.[2]

"Allāh aur Allāh ke Rasūl Muḥammad ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ăhle Nazjrān aur un ke ḥalīfoṅ ke liye un ke māloṅ, un kī jānoṅ, un kī zamīnoṅ, un ke Dīn, un ke ġhair-maujūd wa maujūd afrād, un ke ḳhāndān ke afrād, un kī 'ibādat-gāhoṅ

(1) Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Ḥajj, bābu al-ḳhuṭbati ayyāma Miná, 2: 620, raqam: 1654

(2) 1. Abū Yūsuf, Kitāb al-Ḳharāj: 78

2. Abū 'Ubayd Qāsim, Kitāb al-Amwāl: 244, 245, raqam: 503

3. Ibn Sa'd fī Ṭabaqāt al-kubrá, 1: 288, 358

4. Ibn Zanjawayh fī Kitāb al-Amwāl: 449, 450, raqam: 732

5. Balāḏhurī fī Futūḥ al-buldān: 90

aur jo kuçh bhī un ke hāthoṅ meṅ hai, thoŗā yā ziyādah, hār shai kī ḥifāẓat ke ẕāmin aur ẕimmah-dār haiṅ.”

Ḥāẕrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu ne Shām ke gawarnar Ḥaẕrat Abū ‘Ubaydah raḍiya Allāhu ‘anhu ko jo farmān likhā thā us meṅ min jumlah dīgar aḥkām ke yeh bhī darj thā:

وَامْنَعِ الْمُسْلِمِيْنَ مِنْ ظُلْمِهِمْ وَالْإِضْرَارِ بِهِمْ وَأَكْلِ أَمْوَالِهِمْ إِلَّا بِحِلِّهَا.(1)

“(Tum ba-ḥais̱īyat gawarnare Shām) Musalmānoṅ ko un ġhair-Muslim shăhriyoṅ par ẓulm karne, unheṅ ẕarar pahŏṅchāne aur nā-jā’iz ṭarīqah se un kā māl khāne se saḳhtī se man‘a kar do.”

Ḥaẕrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ne irshād farmāyā:

إنما بذلوا الجزية لتكون دماؤهم كدمائنا وأموالهم كأموالنا.(2)

“Ġhair-Muslim shăhrī ţăks is liye adā karte haiṅ keh un ke ḳhūn hamāre ḳhūn kī ṭarḥ aur un ke māl hamāre amwāl ke bar-ā-bar măḥfūẓ ho jā’eṅ.”

Islāmī riyāsat meṅ ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke jān-o māl kī ḥifāẓat kā is qadr ehtemām kiyā gayā hai keh un ke amwāl kī ḥifāẓat itnī hī ẕarūrī hai jitnī Musalmānoṅ ke

(1) Abū Yūsuf, Kitāb al-Ḳharāj: 152

(2) 1. Ibn Qudāmah fī al-Muġhnī, 9: 181
2. Zayla‘ī fī Naṣb al-rāyah, 3: 381

amwāl kī ḥattá keh agar ko’ī Musalmān un kī sharāb yā ḳhinzīr ko talaf kar de to us par bhī jurmānah lāzim ā’egā.

Fiqhe Ḥanafī kī mash·hūr kitāb “**al-Durr al-muḳhtār**” meṅ hai:

وَيَضْمَنُ الْمُسْلِمُ قِيْمَةَ خَمْرِهِ وَخِنْزِيْرِهِ إِذَا أَتْلَفَهُ.(1)

> “Ġhair-Muslim shăhrī kī sharāb aur us ke ḳhinzīr ko talaf karne kī ṣūrat meṅ Musalmān us kī qīmat ba-ṭaure tāwān adā karegā.”

Ġhair-Muslim Shăhrī kā Māl Churāne Wāle Par bhī Islāmī Ḥad kā Nifāẕ Hogā

Islām ne māl kī chorī ko ḥarām qarār diyā hai aur us par nihāyat saḳht sazā muqarrar kī hai. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ke zamāne meṅ Quraysh kī ek Maḳhzūmī ‘aurat ne chorī kī to Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne us par ḥad jārī karne kā ḥukm farmāyā. Logoṅ ne Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam se us kī sifārish karnā chāhī to Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā keh agar merī beṭī Fāṭimah bhī chorī kartī to us par bhī ḥad jārī kī jātī.(2)

---

(1) 1. Ḥaṣkafī fī al-Durr al-Muḳhtār, 2: 223

2. Shāmī fī Radd al-muḥtār, 3: 273

(2) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Anbiyā’, bābu ḥadīṯẖu al-Ġhār, 3: 1282, raqam: 3288

1. Imām Nawawī **Sharḥ Ṣaḥīḥ Muslim** meṅ likhte haiṅ‘

فإن مال الذمی والمعاهد والمرتد فی هذا کمال المسلم.[1]

"Yaqīnan ġhair-Muslim shăhrī, mu‘āhid aur murtad kā māl bhī is e‘tebār se Musalmān ke māl hī kī ṭarḥ hai."

2. Imām Ibn Qudāmah Ḥanbalī ne kahā hai keh ġhair-Muslim shăhrī kā māl chorī karne wāle par usī ṭarḥ ḥad ‘ā’id hogī jis ṭarḥ Musalmān kā māl chorī karne wāle par hotī hai.[2]

3. ‘Allāmah Ibn Ḥazm bayān karte haiṅ keh is meṅ ko’ī iḳhtelāf nahīṅ keh ġhair-Muslim shăhrī kā māl chorī karne par bhī Musalmān par ḥad jārī kī jā’egī.[3]

4. ‘Allāmah Ibn Rushd kăhte haiṅ keh is par ijmā‘ hai keh agar ko’ī Musalmān kisī ġhair-Muslim shăhrī kā māl churā’e to us par ḥad jārī kī jā’egī.[4]

Māl ke ḥukme ḥifāẓat meṅ bhī Muslim aur ġhair-Muslim shăhrī bar-ā-bar haiṅ. Agar kisī Musalmān ne ġhair-Muslim shăhrī kā māl chorī kiyā to us par ḥad nāfiẕ hogī aur

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Ḥudūd, bābu qaṭ‘u al-sāriqi al-sharīfi wa-ġhayrihi wa-al-nahyi ‘ani al-shafā‘ati fī al-ḥudūd, 3: 1315, raqam: 1688

(1) Nawawī, Sharḥ Ṣaḥīḥ Muslim, 12: 7

(2) Ibn Qudāmah fī al-Muġhnī, 9: 112

(3) Ibn Ḥazm fī al-Muḥallá, 10: 351

(4) Ibn Rushd fī Bidāyaṫ al-mujtahid, 2: 299

agar kisī ne ġhair-Muslim shăhrī kā māl ġhaṣb kiyā to us par ta‘zīr nāfiẕ hogī. Islām meṅ ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke amwāl kī ḥifāẓat kā is qadr leḥāẓ rakhā gayā hai keh ġhair-Muslim shăhriyoṅ kī har us chīz kī ḥifāẓat kī jā’egī jise woh māl meṅ shumār karte hoṅ agarche Musalmānoṅ ke nazdīk woh māl ke zumre meṅ nah ātī ho. Jaisā keh sharāb aur ḳhinzīr Musalmānoṅ ke liye qābile ḥais̱īyat māl nahīṅ. Lehāẕā agar ko’ī shaḳhṣ Musalmān kī sharāb ẓa’e‘ kar de to us par ko’ī sazā aur ta‘zīr nahīṅ hai. Is ke bar-‘aks agar kisī Musalmān ne ġhair-Musalim kī sharāb aur ḳhinzīr ko nuqṣān pahŏṅchāyā to us se un kī qīmat tāwān ke ṭaur par lī jā’egī kyūṅ-keh yeh donoṅ chīzeṅ us ġhair-Muslim ke nazdīk māle mutaṣawwar hotī haiṅ.

7. Ġhair-Muslim Shăhriyoṅ kī Tazlīl kī Mumāna‘at

Islām meṅ jaise Musalmān kī ‘izzat-o ābrū kī taẕlīl ḥarām hai waise hī ġhair-Muslim shăhrī kī ‘izzat ko pāmāl karnā bhī jā’iz nahīṅ hai. Kisī Musalmān ko ijāzat nahīṅ keh woh kisī ġhair-Muslim shăhrī ko gālī-galauch kare, us par tŏhmat lagā’e, us kī ṭaraf jhūṭī bāt mansūb kare yā us kī ġhībat kare. Islām kisī Musalmān ko is amr kī bhī ijāzat nahīṅ detā keh woh kisī ġhair-Muslim shăhrī ke aise ‘aib kā taẕkirah kare jis kā ta‘alluq us kī ẕāt, us ke ḥasab-o nasab yā us ke jismānī wa aḳhlāqī ‘aib se ho.

Ek daf‘ah gawarnare Miṣr Ḥaẕrat ‘Amr bin al-‘Āṣ raḍiya Allāhu ‘anhu ke beṭe ne ek ġhair-Muslim ko nā-ḥaq sazā dī. Ḳhalīfa’e waqt Amīr al-Mu’minīn Ḥaẕrat ‘Umar

raḍiya Allāhu ‘anhu ke pās jab us kī shikāyat kī ga’ī to unhoṅ ne sare ‘ām gawarnare Miṣr ke beṭe ko us ġhair-Muslim Miṣrī se sazā dilwā’ī aur sāth ḥi woh tārīkhī jumlah adā farmāyā jo ba‘ẓ muḥaqqiqīn ke nazdīk inqilābe Farāns kī jidd-o jăhd meṅ rūḥe rawāṅ banā. Āp ne gawarnare Miṣr Ḥaẕrat ‘Amr bin al-‘Āṣ raḍiya Allāhu ‘anhu ke beṭe se farmāyā:

مَتَى اسْتَعْبَدْتُمُ النَّاسَ وَقَدْ وَلَدَتْهُمْ أُمَّهَاتُهُمْ أَحْرَارًا؟[1]

“Tum ne kab se logoṅ ko apnā ġhulām samajh liyā hai hālāṅ-keh un kī mā’oṅ ne unheṅ āzād janā thā?”

Ġhair-Muslim shăhrī ko zabān yā hāth pā’o se taklīf pahŏṅchānā, us ko gālī denā, mārnā piṭnā yā us kī ġhībat karnā usī ṭarḥ nā-jā’iz aur ḥarām hai jis ṭarḥ Musalmān ke ḥaq meṅ nā-jā’iz aur ḥarām hai. “**al-Durr al-muḳhtār**” meṅ yeh uṣūl bayān huwā hai ki:

وَيَجِبُ كَفُّ الْأَذَى عَنْهُ وَتَحْرُمُ غِيبَتُهُ كَالْمُسْلِمِ.[2]

“Ġhair-Muslim ko aẕīyat se măḥfūẓ rakhnā wājib hai aur us kī ġhībat karna bhī usī ṭarḥ ḥarām hai jis ṭarḥ Musalmān kī ġhībat karnā.”

(1) Hindī, Kanz al-‘ummāl, 2: 455

(2) 1. Ḥaṣkafī fī al-Durr al-Muḳhtār, 2: 223

2. Ibn ‘Ābidīn Shāmī fī Radd al-muḥtār, 3: 273, 274

Ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke ḥuqūq ke bāre meṅ Mālikī faqīh Imām Shihāb al-Dīn al-Qarāfī apnī kitāb "**al-Furūq**"meṅ kăhte haiṅ:

إن عقد الذمة يوجب لهم حقوقا علينا، لأنهم فی جوارنا وفی خفارتنا (حمايتنا) وذمتنا وذمة الله تعالى، وذمة رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم ، ودين الإسلام، فمن اعتدى عليهم ولو بكلمة سوء أو غيبة، فقد ضيع ذمة الله، وذمة رسوله صلى الله عليه وآله وسلم ، وذمة دين الإسلام.[1]

"Ġhair-Muslim shăhrī kā mu'āhadah ham par un ke ḥuqūq s̱ābit kartā hai kyūṅ-keh woh hamāre paṛos meṅ, hamārī ḥifāẓat meṅ, hamāre ẕimmah meṅ aur Allāh aur us ke Rasūl ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam aur Dīne Islām kī amān meṅ răhte haiṅ. Pas jis ne un par ziyādatī kī, chāhe burī bāt se ho yā ġhībat ke ẕarī'e hī kī, to us ne Allāh aur us ke Rasūl ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam aur dīne Islām kī ẓamānat ko ẓā'e' kiyā (ya'nī ḥaq aur farẓ adā nah kiyā aur gunāh kā murtakib huwā)."

'Allāmah Ibn 'Ābidīn Shāmī ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke ḥuqūq ke bāre meṅ likhte haiṅ:

(1) Qarāfī fī al-Furūq, 3: 14

لأنه بعقد الذمة وجب له ما لنا، فإذا حرمت غيبة المسلم حرمت غيبته، بل قالوا : إن ظلم الذمى أشد.[1]

"‘Aqde ẕimmah kī waj·h se ġhair-Muslim ke wohī ḥuqūq lāzim haiṅ jo hamāre haiṅ. Jab Musalmān kī ġhībat ḥarām hai to us kī ġhībat bhī ḥarām hai bal-keh ‘ulamā’ ne kahā keh ġhair-Muslīm aqallīyat par ẓulm karnā Musalmān ke muqābale meṅ baṛā saḳht gunāh hai."

Imām Kāsānī ne apnī kitāb "**Badā’i‘ al-ṣanā’i‘**" meṅ Muslimoṅ aur ġhair-Muslimoṅ ke ḥuqūq ko musāwī qarār diyā hai:

لهم ما لنا وعليهم ما علينا.[2]

"Ġhair-Muslim shăhriyoṅ ko wahī ḥuqūq ḥāṣil haiṅ jo hameṅ (Musalmānoṅ ko) ḥāṣil haiṅ aur un kī wahī ẕimah-dāriyāṅ haiṅ jo hamārī haiṅ."

Darje bālā ās̱ār-o aqwāl se s̱ābit hotā hai keh ġhair-Muslim shăhriyoṅ kī ‘izzat-o ābrū kī ḥifāẓat karnā tamām Musalmānoṅ par wājib hai.

Ḥuẕūr ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam kī Ṭaraf se Maẓlūm Ġhair-Muslim Shăhrī kī Wakālat kā E‘lān

Ḥuẕūr Sarware Kā’enāt ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke sāth ḥusne sulūk

(1) Ibn ‘Ābidīn,Shāmī fī Radd al-muḥtār, 3: 273, 274

(2) Kāsānī, Badā’i‘ al-ṣanā’i‘, 7: 111

kā ḥukm diyā hai. Islāmī riyāsat kī z̲immah-dārī hai keh woh ġhair-Muslim shăhriyoṅ ko ẓulm-o ziyādatī se taḥaffuẓ kī ẓamānat de. Agar Islāmī riyāsat meṅ kisī ġhair-Muslim shăhrī par ẓulm ho aur riyāsat use inṣāf nah dilā sake to Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-Ālihī wa-sallam ne Qiyāmat ke Roz aise maẓlūm logoṅ kā wakīl ban kar unheṅ un kā ḥaq dilwāne kā eʻlān farmāyā hai.

Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā:

أَلَا مَنْ ظَلَمَ مُعَاهِدًا، أَوِ انْتَقَصَهُ، أَوْ كَلَّفَهُ فَوْقَ طَاقَتِهِ، أَوْ أَخَذَ مِنْهُ شَيْئًا بِغَيْرِ طِيْبِ نَفْسٍ، فَأَنَا حَجِيْجُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ.[1]

“Ḳhabar dār! Jis ne kisī ġhair-Muslim shăhrī par ẓulm kiyā yā us kā ḥaq mārā yā us par us kī ṭāqat se baṛh kar bojh ḍālā yā us kī dilī riẓā-mandī ke ba-ġhair ko’ī chīz us se çhīn lī to Qiyāmat ke Din meṅ us kī ṭaraf se jhagṛā karūṅgā.”

Farmāne Risālat Ma’āb ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-Ālihī wa-sallam kā maqṣad yeh thā keh Musalmān muʻāsharah ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke ḥuqūq ke taḥaffuẓ kā ẓāmin ban

(1) 1. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Ḳharāju wa-al-imāraṫu wa-al-fay’u, bābu fī taʻshīri ahli al-D̲h̲immaṫi id̲h̲ā iḳhtalafū bi-al-tijārāt, 3: 170, raqam: 3052

2. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 9: 205, raqam: 1851

3. Mund̲h̲irī fī al-Tarġhīb wa-al-tarhīb, 4: 7, raqam: 4558

4. ʻAjlūnī ne “Kashf al-ḳhafā’ (2: 342)” meṅ kahā hai keh is ḥadīs̲ kī sanad ḥasan hai.

jā’e aur apnī ẕimmah-dārī pūrī karne meṅ hargiz tasāhul nah kare.

8. Ġhair-Muslim Shăhriyoṅ kā Andarūnī wa Bairūnī Jāreḥīyat se Taḥaffuẓ

Islāmī qawānīn ke muṭabiq riyāsat ke farā’iẓ meṅ se hai keh woh tamām ġhair-Muslim shăhriyoṅ ko qism kā taḥaffuẓ farāham kare. Ko’ī bhī fard ḳhwāh kisī qaum, maẕhab yā riyāsat se ta‘alluq rakhtā ho agar woh kisī ġhair-Muslim shăhrī par jāreḥīyat kare aur us par ẓulm-o ta‘addī kā murtakib ho to riyāsat kī ẕimmah-dārī hai keh woh bi-lā imtiyāze maẕhab apne shăhrī ko taḥaffuẓ farāham kare, chāhe us silsile meṅ use jāreḥīyat karne wāle se jaṅg karnī paṛe.

Irshāde Rabbānī hai:

وَاَخَذۡنَا الَّذِيۡنَ ظَلَمُوۡا بِعَذَابٍۭ بَـِٔيۡسٍۭ بِمَا كَانُوۡا يَفۡسُقُوۡنَ ۝ (1)

> “Aur ham ne (baqīyah sab) logoṅ ko jo (‘amalan yā sukūtan) ẓulm karte the nihāyat bure ‘aẕāb meṅ pakaṛ liyā us waj·h se keh woh nā-farmānī kar rahe the.”

Qur’ān Majīd dūsroṅ par ẓulm karne par saḳht ‘aẕāb kī wa‘īd sunātā hai jab-keh ḥarām kā irtekāb karne par saḳht-tarīn ‘aẕāb kī wa‘īd sunātā hai. Pas dūsroṅ par ẓulm

(1) al-A‘rāf, 7: 165

ḥarām hai agarche woh ăhle ẕimmah yā un ke ilāwah dūsre log hī kyūṅ nah hoṅ.

(1) Ġhair-Muslim Shăhriyoṅ kī Andarūnī Ẓulm-o Ta‘addī se Ḥifāẓat

Ġhair-Muslim shăhriyoṅ kī andarūnī ẓulm-o ziyādatī se ḥifāẓat ko bhī Islām baṟī tākīd ke sāth lāzim aur wājib qarār detā hai. Islām kisī Musalmān ke hāthoṅ ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke sāth kisī qism kī ẓulm-o ziyādatī ko hargiz bardāsht nahīṅ kartā ḳhwāh ẓulm-o aẕīyat kā ta‘alluq hāth se ho yā zabān se.

Ẓulm kī qabāḥat-o ḥurmat par aur dunyā wa Āḳhirat meṅ us ke dard-nāk anjām par kas̱rat ke sāth āyāt aur aḥādīs̱ maujūd haiṅ, ḳhāṣ ṭaur par ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke sāth ẓulm-o ziyādatī kī mumāna‘at par to ḳhuṣūṣī irshādāte girāmī wārid huwe haiṅ.

Sunan Abī Dāwūd meṅ marwī ek hadīs̱e mubārakah păhle bayān kī jā chukī hai, jis meṅ Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne Roze Qiyāmat maẓlūm kī ṭaraf se wakīl hone kā e‘lān farmāyā hai. Isī maẓmūn kī ek aur ḥadīs̱ Ḥaẓrat ‘Abd Allāh bin Mas‘ūd raḍiya Allāhu ‘anhu se bhī marwī hai, jis meṅ Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā:

مَنْ آذى ذِمِّيًا فَأَنَا خَصْمه، وَمَنْ كُنْتُ خَصْمه خَصَمْتُه يَوْمَ الْقِيَامَة.(1)

(1) 1. Ḳhaṭīb Baġhdādī ne ise "Tārīḳh Baġhdād (8: 370)" meṅ isnād ḥasan ke sāth riwāyat kiyā hai.

“Jis ne ġhair-Muslim shăhrī ko taklīf pahŏṅchā’ī to meṅ us kā wakīl hūṅgā aur jis kā meṅ farīq hūṅgā to Qiyāmat ke Din us par ġhālib ā jā’ungā.”

(2) Ġhair-Muslim Shăhriyoṅ kī Bairūnī Jāreḥīyat se Ḥifāẓat

Ġhair-Muslim shăhriyoṅ ko bairūnī jāreḥīyat se bachāne ke ḥawāle se ḥukūmate waqt par woh sab kuçh wājib hai jo Musalmānoṅ ke liye us par lāzim hai. Chūṅ-keh ḥukūmat ke pās qānūnī wa siyāsī ṭaur par ġhalabah wa iqtedār bhī hotā hai aur ‘askarī wa faujī qūwat bhī, is liye us par lāzim hai keh woh un kī mukammal ḥifāẓat kā ehtemām kare.

1. Amīr al-Mu’minīn Ḥaẓrat ‘Alī al-Murtaḍá raḍiya Allāhu ‘anhu farmāte haiṅ:

إنما بذلوا الجزية لتكون دماؤهم كدمائنا وأموالهم كأموالنا.(1)

“Be-shak yeh ġhair-Muslim shăhrī is liye ṭăks dete haiṅ keh un ke māl hamāre māl kī ṭarḥ un ke ķhūṅ hamāre ķhūn kī ṭarḥ măḥfūẓ ho jā’eṅ.”

2. Ḥanābilah kī kutub meṅ se ek kitāb **“ Maṭālib ūlī al-nuhá”** meṅ hai:

2. ‘Aynī, ‘Umdaṫ al-Qārī, 15: 89

(1) 1. Ibn Qudāmah fī al-Muġhnī, 9: 181

2. Zayla‘ī fī Naṣb al-rāyah, 3: 381

"Ḥukūmat kā farẓ hai keh woh ġhair-Muslim shăhriyoṅ ko Muslim riyāsat meṅ răhne kī waj·h se har qism kī aẕīyat-o taklīf se mukammal taḥaffuẓ farāham kare."(1)

3. Agar Islāmī riyāsat meṅ maujūd ġhair-Muslim shăhriyoṅ par ko'ī bāhar se ḥamlah-āwar ho aur unheṅ pakaṛne, mārne yā aẕīyat dene kī koshīsh kare to is ṣūrat meṅ Islāmī riyāsat par lāzim hai keh un kā taḥaffuẓ kare. Imām Qarāfī al-Mālikī apni kitāb "**al-Furūq**" meṅ 'Allāmah Ibn Ḥazm kā qaul naql karte haiṅ jo unhoṅ ne apnī kitāb "**Marātib al-ijmā'**" meṅ bayān kiyā hai keh:

وجب علينا أن نخرج لقتالهم بالكراع والسلاح، ونموت دون ذلک.(2)

"Hamārī Islāmī riyāsat par lāzim hai keh woh asleḥah aur lashkar ke sāth ġhair-Muslim shăhriyoṅ kī ḥifāẓat ke liye jaṅg kare ḳhwāh ḥamlah-āwaroṅ ke sāth laṛte-laṛte us ke ka'ī sipāhī jān hī kyūṅ nah de baiṭheṅ."

'Allāmah Ibn Taymīyah kā mauqif bhī yehī hai. Jab Tātāriyoṅ ne mulke Shām par qabẓah kar liyā to 'Allāmah Ibn Taymīyah qaidiyoṅ kī rahā'ī ke liye "Quṭlū Shāh" ke pās ga'e. Tātārī qiyādat ne Musalmān qaidiyoṅ ko rihā karne par to āmādagī ẓāhir kī magar ġhair-Muslim shăhriyoṅ ko çhoṛne se inkār kar diyā. Chunāṅ-cheh 'Allāmah Ibn Taymiyah ne kahā: ham us waqt tak rāẓi nahīṅ hoṅge jab tak keh Yahūd-o Naṣārá meṅ se bhī qaidī ko qaid

(1) Muṣṭafá bin Sa'd fī Maṭālib ūlī al-nuhá, 2: 602, 603

(2) Qarāfī fī al-Furūq, 3: 14, 15

kī ḥālat meṅ nahīṅ çhoṟenge ḳhwāh woh ġhair-Muslim ābādī se ta‘alluq rakhtā ho yā Muslim ābādī se. Jab us ne apne mauqif par un kā iṣrār aur shiddat dekhī to un kī ḳhāṭir tamām Muslim wa ġhair-Muslim qaidiyoṅ ko āzād kar diyā.(1)

Āyāte Qur’ānī, Aḥādīs̱e muqaddasah aur fuqahā’e ummat ke aqwāl kī raushanī meṅ yeh wāẓeḥ hotā hai keh kisī Musalmān ko yeh ḥaq ḥāṣil nahīṅ keh kisī ġhair-Muslim shăhrī ko măḥẓ us ke ġhair-Muslim hone kī binā par qatl kar de yā us kā māl lūṭe yā us kī ‘izzat pāmāl kare. Islām ġhair-Muslim shăhriyoṅ ko nah ṣirf un kī jān-o māl aur ‘izzat-o ābrū ke taḥaffuẓ kī ẓamānat detā hai bal-keh un kī ‘ibādat-gāhoṅ ko bhī taḥaffuẓ farāham kartā hai.

(1) Ibn Taymīyah fī Majmū‘ al-fatawá, 28: 617, 618

Bāb duwum

Daurāne Jaṅg Ġhair-Muslimoṅ ke Qatle ‘ām aur Dăhshat-gardī kī Mumāna‘at

Islām ke jaṅgī qawānīn ke muṭābiq ġhair-jānib-dār afrād mamālik ke sāth jaṅg nahīṅ kī jā'egī, ḳhwāh un ke sāth naẓarīyātī iḳhtelāf kitnā hī ziyādah kyūṅ nah ho. Islām ne aise ġhair-jānib-dār logoṅ ke sāth pur-amn răhne kā ḥukm diyā hai kyūṅ-keh Islām ḳhwāh ma-ḳhwāh jaṅg yā taṣādum ko pasand nahīṅ kartā. Woh har insānī jān kā eḥterām kartā hai aur insānī ḳhūn kī ḥurmat kī pās-dārī kā har saṭḥ par pūrā ehtemām kartā hai.

1. Irshāde Bārī Ta'ālá hai:

يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا كُوْنُوْا قَوّٰمِيْنَ لِلّٰهِ شُهَدَآءَ بِالْقِسْطِ ز وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ عَلٰٓى اَلَّا تَعْدِلُوْا ط اِعْدِلُوْا قف هُوَ اَقْرَبُ لِلتَّقْوٰى ز وَاتَّقُوا اللّٰهَ ط اِنَّ اللّٰهَ خَبِيْرٌۢ بِمَا تَعْمَلُوْنَ ۝[1]

"Ae īmān wālo! Allāh ke liye maẕbūṭī se qā'im răhte huwe inṣāf par mabnī gawāhī dene wāle ho jā'o aur kisī qaum kī saḳht dushmanī (bhī) tumheṅ is bāt par bar-aṅgeḳhtah nah kare keh tum (us se) 'adl nah karo. 'Adl kiyā karo (keh) woh parhez-gārī se naẕdīk-tar hai, aur Allāh se ḍarā karo! Be-shak Allāh tumhāre kāmoṅ se ḳhūb āgāh hai."

---

(1) al-Mā'idah, 5: 8

Is āyat meṅ kisī qaum kī dushmanī (**hostility**) ke bā-wujūd us ke sāth ṭarze ‘amal meṅ ẓulm karne yā ḥad se tajāwuz karne kī mumāna‘at hai jaisā keh Imām Qurṭubī ne Abū ‘Ubaydah aur Farā’ ke ḥawāle se is kā ma‘ná bayān kiyā hai:

معنى ﴿لَا يَجْرِمَنَّكُمْ﴾ أى لا يكسبنكم بغض قوم أن تعتدوا الحق إلى الباطل، والعدل إلى الظلم.[1]

“لَا يَجْرِمَنَّكُمْ kā ma‘ná yeh hai keh kisī qaum kā buġhẓ-o ‘adāwat tum se yeh kām nah karwā sake keh tum ḥaq se bāṭil aur ‘adl se ẓulm kī ṭaraf tajāwuz karo.”

2. Isī ṭarḥ bi-lā imtiyāz qatle ‘ām kī mumāna‘at ke bāre meṅ irshāde Bārī Ta‘ālá hai:

لَا يَنْهٰكُمُ اللّٰهُ عَنِ الَّذِيْنَ لَمْ يُقَاتِلُوْكُمْ فِى الدِّيْنِ وَلَمْ يُخْرِجُوْكُمْ مِّنْ دِيَارِكُمْ اَنْ تَبَرُّوْهُمْ وَتُقْسِطُوْٓا اِلَيْهِمْ ۭ اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِيْنَ ۝[2]

“Allāh tumheṅ is bāt se man‘a nahīṅ farmātā keh jin logoṅ ne tum se Dīn (ke bāre) meṅ jaṅg nahīṅ kī aur nah tumheṅ tumhāre gharoṅ se (ya‘nī waṭan se) nikālā hai keh tum un se bhalā’ī kā sulūk karo aur un se ‘adl-o inṣāf kā bartā’o karo, be-shak Allāh ‘adl-o inṣāf karne wāloṅ ko pasand farmātā hai.”

(1) Qurṭubī fī al-Jāmi‘ li-aḥkām al-Qur’ān, 6: 45

(2) al-Mumtaḥinah, 60: 8

Dăhshat-gard bi-lā imtiyāze maẕhab-o jins - ḳhụd-kush ḥamloṅ, bam-dhamākoṅ aur dīgar ẕarā’e‘ se - insānīyat ke qatle ‘ām ke murtakib ho rahe haiṅ. Un kī sab se baṛī dalīl – jis kī binā’ par woh aisā karnā jā’iz samajhte haiṅ - Musalmān mamālik par ġhair-Muslim faujoṅ aur ṭāqaton kā qabẓah aur wahāṅ ke Musalmānoṅ par zabar-dastī jaṅg musallaṭ kiyā jānā hai.

Is par manẓar meṅ is bāt kā jā’ezah lenā ẓarūrī hai keh Dăhshat-gard jis ṭarḥ bi-lā imtiyāze mard-o zan, bāzāroṅ, shăhroṅ, ‘ibādat-gāhoṅ aur dīgar ‘awāmī maqāmāt par bam-dhamākoṅ aur ḳhụd-kush ḥamloṅ ke ẕarī‘e insānīyat ke qatle ‘ām ke murtakib ho rahe haiṅ kyā ḥālate jaṅg meṅ bhī aise iqdāmāt kī Islām ijāzat detā hai?

Irshāde Bārī Ta‘ālá ﴿وَلَا يَجۡرِمَنَّكُمۡ شَنَاٰنُ قَوۡمٍ عَلٰۤى اَلَّا تَعۡدِلُوۡا﴾ meṅ ṣarāḥtan yeh ḥukm diyā jā rahā hai keh kisī qaum, guroh yā mulk kī dushmanī meṅ bhī Musalmānoṅ ko ‘adl tark karne aur ẓulm iḳhtiyār karne kī ijāzat nahīn. Imām Qurṭubī is āyat kī tafsīr meṅ bayān karte haiṅ keh naṣṣe Qur’ānī se yeh s̱ābit hai keh Islām har ḥāl meṅ e‘tedāl aur miyānah-rawī ke rāstah ko iḳhtiyār karne kā ḥukm detā hai. Yahāṅ tak keh daurāne jaṅg bhī Islāmī ta‘līmāt ke muṭābiq qatle ‘ām kī qaṭ‘an ijāzat nahīṅ.

Dăhshat-gardī kī maẕammat aur us kī ḥaqīqat par dalā’il baṛe wāẓeḥ aur ṣarīḥ haiṅ. Agar ham ba‘ẓ intehā-pasandoṅ ke is mauqif ko ek lamḥe ke liye mān lete haiṅ keh woh Islām-dushman qūwatoṅ ke ḳhilāf jihād kar rahe haiṅ to is ṣūrat meṅ bhī un kī kār-rawā’iyāṅ Islāmī jihād ke

zumre meṅ nahīṅ ā’eṅgī kyūṅ-keh maujūdah daur meṅ jārī un kī sar-garmiyāṅ kisī ṣūrat bhī Islāmī qawānīne jaṅg ke dā’ire meṅ nahīṅ ātīṅ. ‘Ăhde Nabawī aur ‘ăhde Ḳhulafā’e rāshidīn meṅ jārī kiye ga’e aḥkāmāt-o hidāyāt z̲ail meṅ mulāḥaẓah hoṅ.

1. Ġhair-Muslim ‘Auratoṅ ke Qatl kī Mumāna‘at

Maujūdah Dăhshat-gardī par mabnī kār-rawā’iyoṅ meṅ Musalmān-riyāsatoṅ samet ġhair-Muslim mamālik meṅ bhī logoṅ ko qatl kar diyā jātā hai. Is par yeh log ġhair-Muslim ḥukūmatoṅ kī ṭaraf se jārī rakhe jāne wāle mu‘ānidānah sulūk ko dalīl banāte haiṅ keh chūṅ-keh ġhair-Muslim ḥukūmateṅ Musalmānoṅ ko qatl karne par āmādah haiṅ aur us kā irtekāb kar rahī haiṅ, is liye hameṅ bhī jawābī kār-rawā’ī ke ṭaur par un ke shăhroṅ meṅ qitāl karnā chāhiye. Ḥalāṅ-keh un kī yeh dalīl bunyādī Islāmī ta‘līmāt aur Islām ke ‘umūmī mijāz ke sar-ā-sar ḳhilāf hai. Islām is ṭarḥ ġhair-Muslimoṅ kā qatle ‘ām to kujā daurāne jaṅg bhī be-quṣūr ġhair-Muslimoṅ ke qatl kī saḳhtī se mumāna‘at kartā hai. Islām dunyā kā wāḥid maz̲hab hai jis ne daurāne jaṅg bhī Islāmī faujoṅ ke liye bā-qā‘edah usūl-o ẓawābiṭ kā ta‘ayyun kiyā. Chunāṅ-cheh ta‘līmāte Islām ke muṭābiq daurāne jaṅg bhī ‘auratoṅ kā qatl jā’iz nahīṅ hai. Is ke s̲ubūt meṅ darje z̲ail aḥādīs̲ mulāḥaẓah hoṅ:

1. عَنِ ابْنِ عُمَرَ رضي الله عنهما قَالَ : وُجِدَتِ امْرَأَة مَقْتُوْلَةً فِي بَعْضِ مَغَازِي رَسُوْلِ اللهِ صلى الله عليه وآله وسلم، فَنَهَی رَسُوْلُ اللهِ صلى الله عليه وآله وسلم عَنْ قَتْلِ النِّسَاءِ وَالصِّبْيَانِ.[1]

"**Ḥaẓrat** ʻAbd Allāh bin ʻUmar raḍiya Allāhu ʻanhumā se marwī hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-Ālihī wa-sallam ne kisī ġhazwah meṅ ek ʻaurat ko dekhā jise qatl kar diyā gayā thā. Is par Āp ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-Ālihī wa-sallam ne (saḳhtī se) ʻauratoṅ aur bachchoṅ ko qatl karne kī mumānaʻat farmā dī."

Ibn Baṭṭāl ne "**Sharḥ Ṣaḥīḥ al-Buḳhārī (05: 186)**" meṅ aur Imām Nawawī ne "**Sharḥ Ṣaḥīḥ Muslim (12: 37)**" meṅ isī mauqif kī tā'īd kī hai keh daurāne jaṅg ʻauraton kā qatl Islāmī taʻlīmāt ke munāfī hai.

2. Isī ṭarḥ daurāne jaṅg ḳhawātīn ke qatl kī mumānaʻat ek aur ḥadīs se wāẓeḥ hotī hai jis ko Imām ʻAbd al-Razzāq ne apnī **Muṣannaf,** Imām Shāfiʻī ne apnī **Musnad,** Imām

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitabu al-Jihādi wa-al-siyar, bābu qatli al-nisā'i fī al-ḥarb, 3: 1098, raqam: 2852

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitabu al-Jihādu wa-al-siyar, bābu taḥrīmu qatli al-nisā'i wa-al-ṣibyāni fī al-ḥarb, 3: 1364, raqam: 1744

3. Tirmidhī fī al-Sunan, Kitābu al-Siyar, bābu mā jā'a fī al-nahyu ʻan qatli al-nisā'i wa-al-ṣibyān, 4: 136, raqam: 1569

4. Ibn Mājah fī al-Sunan, Kitābu al-Jihād, bābu al-ġhāraṫu wa-al-bayātu wa-qatlu al-nisā'i wa-al-ṣibyān, 2: 947, raqam: 2841

5. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 2: 22, raqam: 4739

Ṭaḥāwī ne **Sharḥ al-Ma‘ānī al-āt͟hār** aur Imām Bayhaqī ne **al-Sunan al-kubrá** meṅ darj kiyā hai.

عَنِ ابْنِ كَعْبِ بْنِ مَالِكٍ رضى الله عنه أَنَّ النَّبِيَّ صلى الله عليه وآله وسلم حِيْنَ بَعَثَ إِلَى ابْنِ أَبِي حَقِيْقٍ، نَهَى حِيْنَئِذٍ عَنْ قَتْلِ النِّسَاءِ وَالصِّبْيَانِ.[1]

“Ḥaẕrat Ibn Ka‘b bin Mālik raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat hai keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne jab Ibn Abī Ḥaqīq kī ṭaraf lashkar rawānah kiyā to lashkare Islām ko ‘auratoṅ aur bachchoṅ ko qatl karne se ṣarīḥan man‘a kiyā.”

3. Ḥaẕrat Abū T͟ha‘labah Ḳhushanī riwāyat karte haiṅ:

نهى رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم عن قتل النساء والولدان.[2]

“Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne ‘auratoṅ aur bachchoṅ ke qatl se man‘a farmāyā.”

2. Ġhair-Muslimoṅ ke Bachchoṅ ke Qatl kī Mumāna‘at

(1) 1. ‘Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 5: 202, raqam: 9385
2. Shāfi‘ī , al-Musnad: 238
3. Ṭaḥāwī fī Sharḥ Ma‘ānī al-Āt͟hār, 3: 221
4. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 9: 77, raqam: 17865

(2) Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-awsaṭ, 7: 113, raqam: 7011

Daurāne jaṅg ġhair-Muslim ḳhawātīn ke ‘ilāwah ġhair-Muslimoṅ ke bachchoṅ ke qatl kī mumāna‘at bhī Islām ke sunăhrī aur insān-dost ẓābiṭoṅ meṅ se ek hai. Ḥuẓūr Nabīye Raḥmat ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ke uṣūle jaṅg bhī dekheṅ aur jihād ke nām par kalimah-go Dăhshat-gardoṅ kī chīrah-dastiyāṅ bhī. Kāsh in logoṅ ko Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ke un farāmīn kā thoṛā-sā bhī ḥayā’ hotā!

1. Imām Muslim apnī **Ṣaḥīḥ** meṅ Ḥaẓrat Ibn ‘Abbās raḍiya Allāhu ‘anhu ke ek ḳhaṭ kā ẕikr karte huwe bayān karte haiṅ keh unhoṅ ne tăḥrīr farmāyā:

> **وَإِنَّ رَسُوْلَ اللهِ صلى الله عليه وآله وسلم لَمْ يَكُنْ يَقْتُلُ الصِّبْيَانَ، فَلَا تَقْتُلِ الصِّبْيَانَ.**(1)
>
> “Be-shak Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam (ya‘nī ‘ăhde Nabawī kī Muslim fauj) dushmanoṅ ke bachchoṅ ko qatl nahīṅ karte the, so tum bhī bachchoṅ ko qatl nah karnā.”

2. Is silsile meṅ dūsrī riwāyat mulāḥaẓah kareṅ jis meṅ Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne baṛe saḳht kalimāt ke ẕārī‘e Ṣaḥābah raḍiya Allāhu ‘anhum ko ġhair-Muslimoṅ ke bachche qatl karne se man‘a farmāyā aur un kalimāt ko bār-bār tākīdan dŏhrāyā. Ḥaẓrat Aswad bin Sarī‘ raḍiya Allāhu ‘anhu bayān karte haiṅ:

(1) Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Jihādu wa-al-siyar, bābu al-nisā’u al-ġhāziyātu yurḍaḳhu lahunna wa-lā yushamu wa-al-nahyi ‘an qatli ṣibyāni ahli al-ḥarb, 3: 1444, raqam: 1812

كُنَّا فِي غَزَاةٍ فَأَصَبْنَا ظَفَرًا وَقَتَلْنَا مِنَ الْمُشْرِكِيْنَ، حَتَّى بَلَغَ بِهِمُ الْقَتْلُ إِلَى أَنْ قَتَلُوا الذُّرِّيَةَ، فَبَلَغَ ذَالِکَ النَّبِيَّ صلى الله عليه وآله وسلم، فَقَالَ : مَا بَالُ أَقْوَامٍ بَلَغَ بِهِمُ الْقَتْلُ إِلَى أَنْ قَتَلُوا الذُّرِّيَةَ؟ أَ لَا! لَا تَقْتُلُنَّ ذُرِّيَةً. أَ لَا! لَا تَقْتُلُنَّ ذُرِّيَةً. قِيْلَ : لِمَ يَا رَسُوْلَ اللهِ، أَلَيْسَ هُمْ أَوْلَادُ الْمُشْرِكِيْنَ؟ قَالَ : أَوَلَيْسَ خِيَارُكُمْ أَوْلَادَ الْمُشْرِكِيْنَ؟(1)

“Ham ek ġhazwah meṅ sharīk the (ham laṟte rahe yahāṅ tak) keh hameṅ ġhalabah ḥāṣil ho gayā aur ham ne mushrikoṅ se qitāl kiyā aur naubat yahāṅ tak pahŏṅch ga’ī keh logoṅ ne ba‘ẕ bachchoṅ ko bḥi qatl kar ḍālā. Yeh bāt Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam tak pahŏṅchī to Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne farmāyā: un logoṅ ko kyā ho gayā hai jin ke qatl kī naubat yahāṅ tak pahŏṅch ga’ī keh unhoṅ ne bachchoṅ tak ko qatl kar dālā? Ḳhabar-dār! Bachchoṅ ko hargiz qatl nah karo, ḳhabar-dār! Bachchoṅ ko hargiz qatl nah karo. ‘Arẕ kiyā gayā: yā Rasūl Allāh! Kyūṅ, kyā woh mushrikoṅ ke bachche nahīṅ? Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne farmāyā: kyā

(1) 1. Nasā’ī fī al-Sunan al-kubrá, Kitabu al-Siyar, bābu al-nahyu ‘an qatl dharārī al-mushrikīn, 5: 184, raqam: 8616

2. Dārimī fī al-Sunan, Kitabi al-Siyar, bābu al-nahyi ‘an qatli al-nisā’i, wa-al-ṣibyān, 2: 294, raqam: 2463

3. Ḥākim fī al-Mustadrak, 2: 133, 134, raqam: 2566, 2567

4. Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-kabīr, 1: 284, raqam: 829

tumhāre beh-tarīṅ log bhī mushrikoṅ ke bachche nahīṅ the?”

Ek riwāyat meṅ hai keh kisī ne ‘arẓ kiyā: yā Rasūl Allāh! Woh mushrikīn ke bachche the. To Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

خِيَارُكُمْ أَبْنَاءُ الْمُشْرِكِيْنَ. أَلَا! لَا تُقْتَلُ الذُّرِّيَةُ.(1)

“Tum meṅ se beh-tarīn log bhī to mushrikīn hī ke bachche the (ya‘nī un ke wālidain bhī mushrik the). Ḳhabar-dār! Bachchoṅ ko jaṅg ke daurān bhī qatl nah kiyā jā’e.”

3. Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ke jāṅ-nis̱ār Ṣaḥābah raḍiya Allāhu ‘anhum se baṛh kar kaun jihād fī sabīlillāh kī faẓīlat aur ẓarūrat se āgāh hogā! Lekīn qurbān jā’eṅ un paikarāne iṭā‘at-o maḥabbat par, unhoṅ ne kis ḥad tak Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ke us ḥukm kī ta‘mīl kī aur jaṅg ke daurān kis qadr eḥtiyāṭ se kām liyā. Us kī ek ḳhūb-ṣūrat mis̱āl mulāḥaẓah ho.

Ḥaẓrat ‘Aṭīyah Quraẓī raḍiya Allāhu ‘anhu bayān karte haiṅ:

(1) 1. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 3: 435, raqam: 15326, 15627
2. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 9: 77, raqam: 17868

كُنْتُ فِيْمَنْ حَكَمَ فِيْهِمْ سَعْدُ بْنُ مُعَاذٍ، فَشَكُّوْا فِيَّ أَمِنَ الذُّرِّيَةِ أَنَا أَمْ مِنَ الْمُقَاتِلَةِ؟ فَنَظَرُوْا إِلَى عَانَتِي فَلَمْ يَجِدُوْهَا نَبَتَتْ، فَأُلْقِيْتُ فِي الذُّرِّيَةَ، وَلَمْ أُقْتَلْ.(1)

“Maiṅ ba-z̲āte ḳhuḍ un logoṅ meṅ shāmil thā jin ke bāre meṅ daurāne jaṅg Ḥaẓrat Sa‘d bin Mu‘ādh raḍiya Allāhu ‘anhu ne faiṣalah kiyā thā keh in ke sāth kyā sulūk kiyā jā’e? To unhoṅ ne mere bāre meṅ shak kiyā keh āyā maiṅ bachchoṅ meṅ shāmīl hūṅ yā laṛā’ī karne wāloṅ meṅ? Lehāz̲ā unhoṅ ne mere jism par bulūġhat ke bāl talāsh kiye jo abhī uge bhī nah the. To mujhe bachchoṅ meṅ shumār kar liyā gayā aur maiṅ qatl hone se bach gayā.”

Daurāne jaṅg ġhair-Muslim ‘auratoṅ, bachchoṅ aur ẓa‘īfoṅ ko qatl karne kī mumāna‘at se muta‘alliq mundarejah aḥkāmāt kī raushanī meṅ jalīlul-qadr faqīhe Aḥnāf Imām Sarḳhasī apnī shuhra’e āfāq kitāb “**al-Mabsūṭ**” meṅ apnā naqṭa’e naẓar yūṅ bayān karte haiṅ:

قال صلى الله عليه وآله وسلم : ولا تقتلوا وليدا والوليد المولود فى اللغة وكل آدمى مولود، ولكن هذا اللفظ إنما يستعمل فى الصغار

(1) 1. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Siyar, bābu al-ḳhurūji wa-kayfīyaṫi al-jihād, 11: 109, raqam: 4788

2. ‘Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 10: 179, raqam: 18742

3. Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-kabīr, 17: 164, raqam: 434

4. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 6: 166, raqam: 11098

عادة. ففيه دليل على أنه لا يحل قتل الصغار منهم، إذا كانوا لا يقاتلون. وقد جاء فى الحديث أن النبى صلى الله عليه وآله وسلم نهى عن قتل النساء والولدان. وقال : اقتلوا شيوخ المشركين، واستحيوا شروخهم. والمراد بالشيوخ البالغين وبالشروخ الأتباع من الصغار والنساء والإستحياء الاسترقاق. قال الله : ﴿وَاسْتَحْيُوْا نِسَآءَهُمْ﴾.[1] وفي وصية أبى بكر رضى الله عنه ليزيد بن أبى سفيان : لا تقتل شيخا ضرعا ولا صبيا ضعيفا، يعنى شيخا فانيا و صغيرًا لا يقاتل.[2]

“Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne farmāyā: bachchoṅ ko qatl nah karo, **walīd** luġhat meṅ maulūd ke ma‘ná meṅ hai. Yūṅ to har insān maulūd hai magar ‘ādatan is lafẓ kā iste‘māl çhoṭe bachchoṅ ke liye hotā hai. Yeh farmāne Nabawī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam is bāt kī dalīl hai keh bachchoṅ kā qatl jā’iz nahīṅ (ķhāṣ ṭaur par) jab-keh woh qitāl meṅ sharīk hī nah hoṅ. Ḥadīs̱e mubārakah meṅ āyā hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne ‘auratoṅ aur bachchoṅ ko qatl karne se man‘a kiyā aur farmāyā: (ḥarbī) mushrikīn meṅ se jo bāliġh haiṅ (ṣirf ḥālate jaṅg meṅ) unheṅ qatl karo lekīn ‘auratoṅ aur bachchoṅ ko (phir bhī) zindah răhne do. Shuyūķh se murād (jang meṅ sharīk)

(1) Mu’min, 40: 25

(2) Sarķhasī fī Kitāb al-Mabsūṭ, 10: 5, 6

bāliġh afrād haiṅ, shurūḳh se murād bachche aur ‘aurateṅ haiṅ, استحیاء kā maṭlab hai: narmī kā bartā’o kiyā jā’e jaisā Allāh Ta‘ālá kā farmān hai: ﴿وَاسْتَحْيُوْا نِسَآءَهُمْ﴾. Is āyat meṅ bhī استحیاء narmī ke bartā’o ke ma‘ná meṅ iste‘māl huwā hai. Ḥaẕrat Abū Bakr Ṣiddīq raḍiya Allāhu ‘anhu ne Yazīd bin Abī Sufyān ko waṣīyat karte huwe farmāyā keh woh kisī shaiḳhe fānī (‘umr-rasīdah yā qarībul-marg būṛhe) aur nā-tawāṅ bachche hargiz qatl nah kare.”

3. Ġhair-Muslim Būṛhoṅ ke Qatl kī Mumāna‘at

Islām ke qawānīne jihād ke tăḥt daurāne jaṅg ẕa‘īful-‘umr būṛhoṅ ko bhī qatl karne kī ijāzat nahīṅ hai. Is uṣūl kī ṣarāḥat darje ẕail aḥādīṯe Nabawī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam se hotī hai.

1. Imām Abū Dāwūd Ḥaẕrat Anas bin Mālik raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat karte haiṅ keh Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

وَلَا تَقْتُلُوا شَيْخًا فَانِيًا وَلَا طِفْلًا وَلَا صَغِيرًا وَلَا امْرَأَةً.(1)

“Na kisī būṛhe ko qatl karo, nah shīr-ḳhwār bachche ko, nah nā-bāliġh ko aur nah ‘aurat ko.”

(1) 1. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Jihād, bābu fī du‘ā’i al-mushrikīn, 3: 37, raqam: 2614

2. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 6: 483, raqam: 33118

3. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 17932

2. Imām Ibn Abī Shaybah Ḥaẓrat Ḍaḥḥāk se riwāyat karte haiṅ:

كَانَ صلى الله عليه وآله وسلم يَنْهَى عَنْ قَتْلِ الْمَرْأَةِ وَالشَّيْخِ الْكَبِيْرِ.(1)

"Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne 'auratoṅ aur 'umr-rashīdah afrād ko qatl karne se man'a farmāyā karte the."

3. Imām Ibn Shaybah Ḥaẓrat Rāshid bin Sa'd se riwāyat karte haiṅ:

نَهَى رَسُوْلُ اللهِ صلى الله عليه وآله وسلم عَنْ قَتْلِ النِّسَاءِ وَالذُّرِّيَةِ وَالشَّيْخِ الْكَبِيْرِ الَّذِي لَا حِرَاکَ بِهِ.(2)

"Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne 'auratoṅ, bachchoṅ aur 'umr-rashīdah afrād - jin meṅ ko'ī sakat nah ho - ko qatl karne se man'a farmāyā."

4. Sayyidinā 'Alī bin Abī Ṭālib raḍiya Allāhu 'anhumā se marwī ḥadīse Nabawī ko Imām Bayhaqī ne bayān kiyā hai jin meṅ mundareja'e bālā ṭabaqāt kā ikaṭṭhā aur qadre tafṣīl se zikr kiyā gayā hai. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam jab Islāmī lashkar ko mushrikīn kī ṭaraf rawānah farmāte to yūṅ hidāyāt dete:

(1) Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 6: 484, raqam: 33133

(2) Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 6: 484, raqam: 33135

ولا تقتلوا وليدا طفلا، ولا امرأة، ولا شيخا كبيرا، ولا تغورن عينا، ولا تعقرن شجرة إلا شجرا يمنعكم قتالا، ولا تمثلوا بآدمى ولا بهيمة، ولا تغدروا ولا تغلوا.[1]

“Kisī bachche ko qatl nah karnā, kisī ‘aurat ko qatl nah karnā, kisī būṛhe ko qatl nah karnā, chashmoṅ ko ḳhushk-o wīrān nah karnā, jaṅg meṅ ḥā’il daraḳhtoṅ ke siwā kisī dūsre daraḳht ko nah kāṭnā, kisī insān kā mus̱lah nah karnā, kisī jānwar kā mus̱lah nah karnā, bad-‘ăhdī nah karnā aur chorī wa ḳhiyānat nah karnā.”

5. Ḥaẓrat Jubayr bin Nufayl riwāyat karte haiṅ:

مر رجل بثوبان، فقال : أين تريد؟ قال : أريد الغزو فى سبيل الله. قال : ولا تغلل إن غنمت، ولا تقتلن شيخا كبيرا، ولا صبيا صغيرا. فقال له الرجل : ممن سمعت هذا؟ قال : من رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم.[2]

“Ek shaḳhṣ Ṯhawbān raḍiya Allāhu ‘anhu ke pās se guzar rahā thā. Pas unhoṅ ne pūçhā: kahāṅ kā irādah hai? Us ne jawāb diyā: jihād par rawānah ho rahā hūṅ. Unhone farmāyā: agar tujhe māle ġhanīmat ḥāṣil ho to us meṅ ḳhiyānat nah karnā, kisī būṛhe shaḳhṣ ko qatl nah karnā, aur nah kisī bachche ko

(1) Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 9: 90, raqam: 17934

(2) Ibn ‘Asākir fī Tārīḳh Dimashq al-kabīr, 27: 404

qatl karnā. Us shaḳhṣ ne kahā: Āp ne yeh kahāṅ se sunā? To unhoṅ ne farmāyā: Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam se.”

4. Ġhair-Muslim Maẕhabī Răh-numā’oṅ ke Qatl kī Mumāna‘at

Islām meṅ daurāne jaṅg aur futūḥat ke ba‘d ġhair-Muslim maẕāhib ke răh-numā’oṅ ke qatl kī bhī mumāna‘at hai.

1. Imām Aḥmad bin Ḥanbal raḥmatu Allāhi ‘alayh Ḥaẕrat Ibn ‘Abbas raḍiya Allāhu ‘anhumā se riwāyat karte haiṅ keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam jab Islāmī lashkaroṅ ko jihād par rawānah karte to unheṅ wāẕeḥ ṭaur par yeh hidāyat farmāyā karte the:

أخرُجُوْا بِسْمِ اللهِ، تُقَاتِلُوْنَ فِي سَبِيْلِ اللهِ، مَنْ كَفَرَ بِاللهِ لَا تَغْدُرُوْا وَلَا تَغُلُّوْا وَلَا تُمَثِّلُوْا وَلَا تَقْتُلُوا الْوِلْدَانَ وَلَا أَصْحَابَ الصَّوَامِعِ.(1)

“Allāh kā nām le kar rawānah ho jā’o, tum Allāh kī rāh meṅ us ke sāth kufr karne wāloṅ ke ḳhilāf jaṅg karne jā rahe ho, is daurān bad-‘ăhdī nah karnā, chorī wa ḳhiyānat nah karnā, muslah nah karnā, bachchoṅ ko qatl nah karnā aur rāhiboṅ ko qatl nah karnā.”

2. Ibn Abī Shaybah, Ḥaẕrat Ibn ‘Abbas raḍiya Allāhu ‘anhumā se ek aur riwāyat in alfāẓ ke sāth bayān karte haiṅ.

(1) Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 5: 358, raqam: 2728

Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam jab apne lashkaroṅ ko rawānah karte to farmāte:

لَا تَقْتُلُوا أَصْحَابَ الصَّوَامِعِ.(1)

“Kalīsā’oṅ ke mutawalliyoṅ (ya‘nī pādriyoṅ) ko qatl nah karnā.”

3. Imām Ibn Abī Shaybah Ḥaẕrat T͟hābit bin Ḥajjāj Kilābī se riwāyat karte haiṅ keh Ḥaẕrat Abū Bakr Ṣiddīq raḍiya Allāhu ‘anhu logoṅ ke dar-miyān khaṛe huwe, Allāh Ta‘ālá kī ḥamd-o s̲anā’ bayān kī aur phir farmāyā:

أَ لَا! لَا يُقْتَلُ الرَّاهِبُ فِي الصَّوْمَعَةِ.(2)

“Ḳhabar-dār! ‘Ibādat-gāhoṅ meṅ maujūd (ġhair-mutaḥārib) pādrī ko qatl nah kiyā jā’e.”

4. Imām Bayhaqī Ḥaẕrat Sa‘īd bin al-Musayīb raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat karte haiṅ keh Ḥaẕrat Abū Bakr Ṣiddīq raḍiya Allāhu ‘anhu ne jab Islāmī lashkaroṅ ko jihād kī muhim par rawānah karte to unheṅ ba-ṭaure waṣīyat farmāte:

(1) 1. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 6: 484, raqam: 33132
2. Abū Ya‘lá fī Musnad, 5: 59, raqam: 2650
3. Ṭaḥāwī fī Sharḥ Ma‘ānī al-Āt͟hār, 3: 225
4. Daylamī, Musnad al-Firdaws, 5: 45, raqam: 7410

(2) Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 6: 483, raqam: 33127

ولا تغرقن نخلا، ولا تحرقنها، ولا تعقروا بهيمة، ولا شجرة تثمر، ولا تهدموا بيعة، ولا تقتلوا الولدان، ولا الشيوخ، ولا النساء، وستجدون أقواما حبسوا أنفسهم فى الصوامع فدعوهم، وما حبسوا أنفسهم له.[1]

"Khajūr ke bāġhāt ko tabāh-o bar-bād karnā nah unheṅ jalānā, nah kisī chau-pā'e ko ẕabḥ karnā, nah kisī phal-dār daraḳht ko kāṯnā, nah ko'ī girjā girānā, nah bachchoṅ ko qatl karnā nah būṟhoṅ ko, nah 'auratoṅ ko. 'An-qarīb tum aise logoṅ ko pā'oge jinhoṅ ne apne āp ko 'ibādat-gāhoṅ meṅ pā-band kar rakhā hogā, pas tum unheṅ aur jis chīz ke liye unhoṅ ne apne āp ko pā-band kar rakhā hai, çhoṟ denā."

5. Isī ṭarḥ kī dūsrī riwāyat Ḥaẕrat Ṣāliḥ bin Kaysān se marwi hai jise Imām Bayhaqī ne riwāyat kiyā hai. Ḥaẕrat Abū Bakr Ṣiddīq raḍiya Allāhu 'anhu ne Shām kī ṭaraf lashkar rawānah karte huwe farmāyā:

إنكم ستجدون أقواما قد حبسوا أنفسهم فى هذه الصوامع، فاتركوهم وما حبسوا له أنفسهم، ولا تقتلوا كبيرا هرما، ولا امرأة، ولا وليدا، ولا تخربوا عمرانا، ولا تقطعوا شجرة إلا لنفع، ولا تعقرن بهيمة إلا لنفع، ولا تحرقن نخلا ولا تغرقنه، ولا تغدر، ولا تمثل، ولا تجبن، ولا تغلل.[2]

(1) Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 9: 85, raqam: 17904

(2) Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 9: 90, raqam: 17929

"Be-shak tum ʻan-qarīb aise logoṅ ko pā'oge jinhoṅ ne in ʻibādat-gāhoṅ meṅ apne āp ko rok rakhā hogā, pas tum unheṅ aur jis chīz ke liye unhoṅ ne apne āp ko rok rakhā hai, ko çhoŗ denā. Aur shaiḳhe fānī (ẕaʻīf, ʻumr-rasīdah yā qarībul-marg shaḳhṣ), ʻaurat aur bachche ko qatl nah karnā aur ābādī ko wīrān nah karnā. Bi-lā ẕarūrat darḳht nah kāţnā aur nah chau-pā'e ko z̲abḥ karnā aur khajūroṅ ke bāġhāt nah jalānā aur nah unheṅ tabāh-o bar-bād karnā aur nah ġhaddārī karnā, nah mus̲alah karnā, nah buzdilī karnā aur nah māle ġhanīmat kī taqsīm meṅ dhokah-bazī karnā."

In wāẕeḥ aḥkāmāt meṅ jahāṅ ġhair-Muslimoṅ ke maz̲habī răh-numā'oṅ ko qatl karne kī mumānaʻat haiṅ, wahāṅ un logoṅ ke ḳhụd-sāḳhtah maz̲habī taṣawwurāt aur nām-nihād jihād kī kyā taʻrīf kī jā'egī jo Musalmān ʻulamā'-o mashā'iḳh kā qatl, muḳhalif maslak kī masājid ko tabāh karne aur mazārāt-o ḳhānqāhoṅ ko girānā nah ṣirf jā'iz samajhte haiṅ bal-keh us kā ʻalál-eʻlān irteqāb bhī karte haiṅ. Lekīn is ke bā-wujūd ḳhụd ko Sunnat ke pairau-kār aur dūsroṅ ko bidʻatī qarār dete haiṅ.

5. Ġhair-Muslim Tājiroṅ aur Kāsht-kāroṅ ke Qatl kī Mumānaʻat

Islām daurāne jaṅg aur futūḥāt ke baʻd ġhair-Muslim muʻāshare ke tājiroṅ (**businessmen & traders**) aur kāsht-kāroṅ (**farmers**) ke qatl kā bhī ṣarīḥ muḳhālif hai kyūṅ-keh

un ke sāth insānī ābādiyoṅ kī ma‘īshat wā-bastah hai. Is kī waẓāḥat darje zail aḥādīs se hotī hai.

1. Imām Ibn Abī Shaybah aur Imām Bayhaqī Ḥaẓrat Jābir bin ‘Abd Allāh raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat karte haiṅ:

كَانُوْا لَا يَقْتُلُوْنَ تُجَّارَ الْمُشْرِكِيْنَ.(1)

"Musalmān kabhī bhī mushrik tājiroṅ ko qatl nahīṅ karte the."

2. Imām Ibn Abī Shaybah Ḥaẓrat Zayd bin Wahb se bayān karte haiṅ keh un ke pās Ḥaẓrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu kā ḳhaṭ āyā jis meṅ Āp raḍiya Allāhu ‘anhu ne farmāyā thā:

لَا تَغُلُّوْا وَلَا تَغْدِرُوْا، وَلَا تَقْتُلُوْا وَلِيْدًا، وَاتَّقُوا اللهَ فِي الْفَلَّاحِيْنَ.(2)

"Māle ġhanīmat kī taqsīm meṅ dhokah nah karo, nah ġhaddārī karo, nah bachchoṅ ko qatl karo. Aur kisānoṅ ke mu‘āmalah meṅ Allāh Ta‘ālá se ḍaro."

Imām Bayhaqī kī bayān-kardah riwāyat ke alfāẓ yeh haiṅ:

(1) 1. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 6: 484, raqam: 33129
2. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 9: 91, raqam: 17939
3. Ibn Ādam al-Qurashī, Kitāb al-Ḳharāj, 1: 52, raqam: 133

(2) 1. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 6: 483, raqam: 33120
2. Ibn Ādam al-Qurashī, Kitāb al-Ḳharāj, 1: 52, raqam: 132

اتَّقُوْا اللهَ فِي الْفَلَّاحِيْنَ، فَلَا تَقْتُلُوْهُمْ.[1]

“Kisānoṅ ke mu‘āmalā meṅ Allāh Ta‘ālá se ḍaro, so unheṅ qatl nah karo.”

3. ‘Allāmah Ibn al-Qayyim ne Āp raḍiya Allāhu ‘anhu ke ḥawāle se yeh qaul bhī naql kiyā hai:

فإنّ أصحاب النبى صلى الله عليه وآله وسلم لم يقتلوهم حين فتحوا البلاد، ولأنّهم لا يقاتلون، فاشبهوا الشيوخ والرهبان.[2]

“Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum kā yeh ma‘mūl thā keh woh kisī ‘ilāqe ko fatḥ kar lene ke ba‘d un logoṅ (zirā‘at-peshah afrād) ko qatl nah karte kyūṅ-keh woh ba-rāhe rāst jaṅg meṅ sharīk nah hote the, pas woh būṛhoṅ aur maẕhabī peshwā’oṅ ke ḥukm meṅ hote the.”

4. Imām Awzā‘ī ne bhī yehī farmāyā hai:

لا يقتل الحرّاث إذا عُلِمَ أنّه ليس مِنَ المقاتلة.[3]

“Daurāne jaṅg zirā‘at-peshah afrād ko qatl nahīṅ kiyā jā’egā agar yeh ma‘lūm ho keh woh jaṅg meṅ ‘amalan sharīk nahīṅ.”

5. Ibn Qudāmah al-Maqdisī ne bhī yehī qaul iḳhtiyār kiyā hai:

(1) Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 9: 91, raqam: 17938
(2) Ibn Qayyim fī Aḥkām ahl al-d̲h̲immah, 1: 165
(3) Ibn Qayyim fī Aḥkām ahl al-d̲h̲immah, 1: 165

فأمّا الفلّاح الذى لا يقاتل فينبغى ألّا يُقْتَلَ، لما رُوِيَ عن عمر بن الخطّاب رضى الله عنه أنّه قال : اتّقوا الله في الفلّاحين، الذين لا ينصبون لكم في الحرب.(1)

"Un kisānoṅ aur muzāre'oṅ ko qatl karnā jā'iz nahīṅ jo jaṅg meṅ 'amalan sharīk nah hoṅ, kyūṅ-keh Ḥaẓrat 'Umar bin Ḳhaṭṭāb raḍiya Allāhu 'anhu se marwī hai keh Āp raḍiya Allāhu 'anhu ne farmāyā: un kisānoṅ aur muzāre'oṅ kī nisbat Allāh se ḍaro jo daurāne jaṅg tumhāre ḳhilāf laṛte nahīṅ."

6. Ġhair-Muslim Ḳhidmat-peshah Afrād ke Qatl kī Mumāna'at

Islām ke diye ga'e qawānīne jihād meṅ daurāne jaṅg ḳhidmat par māmūr afrād ke qatl ko bhī mamnū' qarār diyā gayā hai.

Imām Aḥmad bin Ḥanbal, Imām Abū Dāwūd, Imām Nasā'ī, Imām Ibn Mājah aur Imām Ḥākim ne Ḥaẓrat Rabāḥ bin Rabī' raḍiya Allāhu 'anhu se marwī ḥadīs̱ bayān kī hai, woh farmāte haiṅ:

كُنَّا مَعَ رَسُوْلِ اللهِ صلى الله عليه وآله وسلم فِي غَزْوَةٍ، فَرَأَى النَّاسَ مُجْتَمِعِيْنَ عَلَى شَيئٍ، فَبَعَثَ رَجُلًا فَقَالَ : انْظُرْ عَلٰى مَا اجْتَمَعَ هؤُلَاء؟ فَجَاءَ، فَقَالَ : عَلَى امْرَأَةٍ قَتِيْلٍ. فَقَالَ : مَا كَانَتْ هَذِهِ لِتُقَاتِلَ. قَالَ :

(1) Ibn Qudāmah fī al-Muġhnī, 9: 251

وَعَلَى الْمُقَدَّمَةِ خَالِدُ بْنُ الْوَلِيْدِ. فَبَعَثَ رَجُلًا فَقَالَ : قُلْ لِخَالِدٍ : لَا يَقْتُلَنَّ امْرَأَةً وَلَا عَسِيْفًا. وفي رواية : لَا تَقْتُلَنَّ ذُرِّيَّةً وَلَا عَسِيْفًا.(1)

“Ek guroh ġhazwah meṅ ham Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ke sāth the keh Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne dekhā keh bŏhat-se log kisī chīz ke pās jam‘a haiṅ. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne ek ādamī ko yeh dekhne ke liye bhejā keh log kis chīz ke pās jam‘a huwe haiṅ. Us ne ā kar batāyā: ek maqtūl ‘aurat ke pās. Farmāyā: yeh ‘aurat to jaṅg nahīṅ kartī thī. Ḥaẓrat Rabāḥ raḍiya Allāhu ‘anhu bayān karte haiṅ keh agle daste ke kamānḍar Ḥaẓrat Ḳhālid bin Walīd the. Lehāẕā Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne ek ādamī ko bhejā aur farmāyā: Ḳhālid se kăhnā: (mushrikīn kī) ‘auratoṅ aur logoṅ kī ḳhidmat karne wāloṅ ko hargiz qatl mat karnā.” Ek riwāyat meṅ hai: “bachchoṅ aur ḳhidmat-gāroṅ k hargiz qatl mat karnā.”

Yahāṅ tak keh maftūḥah ‘ilāqe ke ġhair-Muslim afrād ke gharoṅ meṅ kām-kāj karne wāle ġhair-Muslim

(1) 1. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Jihād, bābu fī qatli al-nisā’, 3: 53, raqam: 2669

2. Ibn Mājah fī al-Sunan, Kitābu al-Jihād, bābu al-ġhāraṫu wa-al-bayātu wa-qatlu al-nisā’i wa-al-ṣibyān, 2: 948, raqam: 2842

3. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 3: 488, raqam: 16035

4. Nasā’ī fī al-Sunan al-kubrá, 5: 186_187, raqam: 8625, 8627

5. Ḥākim fī al-Mustadrak, 2: 133, raqam: 2565

mulāzimīn ko bhī nah qatl kiyā jā saktā hai, nah hī un par kisī qism kā ṱăks ‘ā’id kiyā jā saktā hai. Un logoṅ ke mu‘āmalah meṅ yehī shar‘ī ḥukm hai, isī bāt ko ‘Allāmah Ibn al-Qayyim ne ‘Abd Allāh bin ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu ke ḥawāle se bayān kiyā hai:

إنّ العبد محقون الدم فأشبه النساء والصبيان.[1]

“Gharoṅ meṅ kām-kāj karne wāle ḳhidmat-gār bhī ‘auratoṅ aur bachchoṅ kī ṭarḥ măḥfūẓul-dam haiṅ.”

Aur isī ṭarḥ Ibn al-Mundhir ne tamām ăhle ‘ilm kā ijmā‘ naql kiyā hai keh ġhair-Muslimoṅ ke būṛhoṅ, bīmāroṅ, mŏḥtājoṅ, ‘auratoṅ, bachchoṅ aur be-roz-gār afrād kī ṭarḥ un ke zer-dast mulāzimoṅ par bhī ko’ī ṱăks ‘ā’id nahīṅ hogā.”[2]

7. Ġhair-Muḥārib Ġhair-Muslimoṅ ke Qatl kī Mumāna‘at

Islām insānī ḳhūn ko ka‘baṫullāh kī ḥurmat se ziyādah faẕīlat kā sazā-wār aur samajhtā hai, daurāne jaṅg bhī ḳhūne nā-ḥaq kī maẕammat kī ga’ī hai. Daurāne jaṅg ṣirf unhī dushmanoṅ ko qatl karne kī ijāzat hai jo ‘amalan jaṅg meṅ sharīk hoṅ jab-keh ābādī kā ġhair-muḥārīb ḥiṣṣā - jis meṅ bīmār, ma‘ẕūr, goshā-nishīn afrād, bachche, būṛhe aur ‘aurateṅ shamil haiṅ - qitāl kī ijāzat se mustas̱ná hai. Fatḥe Makkah ke mauqa‘ par Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu

(1) Ibn Qayyim fī Aḥkām ahl al-d͟himmah, 1: 172

(2) Ibn Qayyim fī Aḥkām ahl al-d͟himmah, 1: 172

‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne jo hidāyāt jārī farmā’īṅ un meṅ maẕkūr hai keh jo muqābalah nah kare, jān bachā kar bhāg jā’e, apnā darwāzah band kar le yā zaḳhmī ho us par ḥamlah nah kiyā jā’e.

1. Imām Muslim Ḥaẓrat Abū Hurayrah raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat karte haiṅ keh fatḥe Makkah ke din Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

مَنْ دَخَلَ دَارَ أَبِي سُفْيَانَ فَهُوَ آمِنٌ، وَمَنْ أَلْقَى السِّلَاحَ فَهُوَ آمِنٌ، وَمَنْ أَغْلَقَ بَابَهُ فَهُوَ آمِنٌ.(1)

“Jo shaḳhṣ Abū Sufyān ke ghar meṅ dāḳhil ho jā’egā use amān hai, jo shaḳhṣ hathyār pheṅk de use amān hai aur jo shaḳhṣ apne ghar ke darwāze band kar le use bhī amān hai.”

In tamām iqdāmāt se amn kā ‘azm aur paiġhām ẓāhir hotā hai.

2. Muṣannaf ‘Abd al-Razzāq meṅ riwāyat hai keh Ḥaẓrat ‘Alī bin Abī Ṭālib raḍiya Allāhu ‘anhumā farmāyā karte the:

(1) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Jihādu wa-al-siyar, bābu Fatḥu Makkah, 3: 1407, raqam: 1480

2. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Ḳharāju wa-al-imāraṫu wa-al-fay’u, bābu mā jā’a fī ḳhabari Makkah, 3: 162, raqam: 3021

3. Bazzār fī al-Musnad, 4: 122, raqam: 1292

لَا يُذَفَّفُ عَلَى جَرِيْحٍ، وَلَا يُقْتَلُ أَسِيْرٌ، وَلَا يُتْبَعُ مُدْبِرٌ.(1)

"Zaḳhmī ko fauran qatl nah kiyā jā'e, nah qaidī ko qatl kiyā jā'e aur nah bhāgne wāle kā ta'āqub kiyā jā'e."

3. Muṣannaf 'Abd al-Razzāq kī ek aur riwāyat meṅ Ḥaẓrat Juwaybir bayān karte haiṅ keh unheṅ Banū Asad kī ek 'aurat ne batāyā keh us ne Ḥaẓrat 'Ammār ko Ḥaẓrat 'Alī raḍiya Allāhu 'anhu ke jaṅge jumal se fāriġh hone ke ba'd yeh e'lān karte huwe sunā:

ولا تذففوا على جريح، ولا تدخلوا دارا، من ألقى السلاح فهو آمن، ومن أغلق بابه فهو آمن.(2)

"Zaḳhmī ko fauran qatl nah karnā aur kisī ghar meṅ dāḳhil nah honā, jis ne apnā asleḥah phaink diyā use amān hai aur jis ne apnā darwāzah band kar liyā woh bhī māmūn hai."

8. Ġhair-Muslimoṅ ke Ḳhilāf Shab-ḳhūn Mārne kī Mumāna'at

Islāmī qawānīne jaṅg meṅ ek ẓābeṭa'e aḳhlāq yeh bhī hai keh rāt ke waqt dushman par ḥamlah nahīṅ kiyā jā'egā bal-keh ṣubḥ hone kā inteẓār kiyā jā'egā tā-keh ġhair-ḥarbī (**non combatant**) log – 'aurateṅ, būṛhe, marīẓ aur bachche –

(1) 'Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 10: 123, raqam: 18590

(2) 'Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 10: 124, raqam: 18591

achānak pareshān nah hoṅ aur unheṅ ko’i guzand nah pahŏṅche.

Ṣaḥīḥ Buḳhārī Ṣaḥīḥ Muslim meṅ Ḥaẕrat Anas raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat hai:

أَنَّ رَسُولَ اللهِ صلى الله عليه وآله وسلم أَتَى خَيْبَرَ لَيْلًا، وَكَانَ إِذَا أَتَى قَوْمًا بِلَيْلٍ لَمْ يُغِرْ بِهِمْ حَتَّى يُصْبِحَ.(1)

“Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam rāt ke waqt Ḳhaybar ke maqām par pahŏṅche. Chunāṅ-cheh Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam kā ma‘mūl thā keh jab kisī jagah rāt ko pahŏṅchte to ṣubḥ hone tak un logoṅ par ḥamlah nahīṅ kiyā karte the.”

Is Nabawī ẕabeṭa’e jaṅg ko sāmne rakh kar Dăhshat-gardoṅ kī un kār-rawā’iyoṅ kā taṣawwur kareṅ jo achānak haṅstī bastī ābādiyoṅ ko khaṅḍarāt meṅ badal dete haiṅ aur baiṭhe biṭhā’e saikṛoṅ log maut ke muṅh meṅ chale jāte haiṅ.

9. Ġhair-Muslimoṅ ko Āg meṅ Jalāne kī Mumāna‘at

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Maġhāzī, bābu ġhazwaṫu Ḳhaybar, 4: 1538, raqam: 3961

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Jihādu wa-al-siyar, bābu ġhazwaṫu Ḳhaybar, 3: 1427, raqam: 1365

3. Tirmiḏḥī fī al-Sunan, Kitābu al-Siyar, bābu al-bayāti wa-al-ġhārāt, 4: 121, raqam: 1550

‘Ăhde jāhilīyat meṅ laṛā’ī ke daurān is qadr wăḥshiyānah af‘āl sar-zad hote the keh shiddate inteqām meṅ dushman ko zindah jalā diyā jātā thā. Chunāṅ-cheh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne jaṅgī qawānīn meṅ be-shumār iṣlāḥāt ke sāth-sāth āg meṅ jalāne jaisī wăḥshiyānah ḥarakat se bhī man‘a farmā diyā.”

Ḥaẕrat ‘Abd al-Raḥmān bin ‘Abd Allāh ne apne wālid se riwāyat kiyā hai keh ek safar meṅ woh Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ke sāth the. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam qaẕā’e ḥājat ke liye tashrīf le ga’e to unhoṅ ne ek chiṛyā dekhī jis ke sāth do bachche the. Unhone us ke bachche ko pakaṛ liye to chiṛyā iẕṭerāb aur pareshānī meṅ par biçhāne lagī. Jab Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam wā-pas tashrīf lā’e ā’e to farmāyā:

مَنْ فَجَعَ هَذِهِ بِوَلَدِهَا؟ رُدُّوا وَلَدَهَا إِلَيْهَا.(1)

“Ise us ke bachchoṅ kī waj·h se kis ne taṛpāyā hai? Us ke bachche use lauṭā do.”

Phir Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne chyūṅṭiyoṅ kā ek bil dekhā jise jalāyā gayā thā. To āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne is kī mumāna‘at bayān karte huwe irshād farmāyā:

(1) Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Jihād, bābu karāhiyaṫi ḥarqi al-‘adūwi bi-al-nār, 3: 55, raqam: 2675

إِنَّهُ لَا يَنْبَغِي أَنْ يُعَذِّبَ بِالنَّارِ إِلَّا رَبُّ النَّارِ.[(1)]

"Āg ke sāth ʻaẕāb denā āg ke Rab ke ʻilāwah kisī ke liye jā'iz nahīṅ hai."

Islām ne jahāṅ chyūṅṭī jaisī maḳhlūq ko āg meṅ jalāne se manʻa kiyā hai to wahāṅ insānoṅ ko jalāne kī ijāzat kis ṭarḥ dī jā saktī hai? Isī ṭarḥ Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ʻalayhi wa-Ālihī wa-sallam ne jihādī muhimmāt par rawānah karte huwe ṣaḥāba'e kirām raḍiya Allāhu ʻanhum ko tākīd farmā'ī keh dushman ko āg meṅ jalā kar halāk nah karnā.[(2)] Magar ḥāliyah bam-dhamākoṅ aur ḳhuḍ-kush ḥamloṅ meṅ ʻawāmī maqāmāt, masājid aur dafātir meṅ log āg meṅ jal kar rākh hote haiṅ; bachchoṅ, būṛhoṅ aur ʻauratoṅ ke jism ṭukṛe ṭukṛe ho kar hawā meṅ muntashar ho jāte haiṅ lekīn taʻajjub to yeh hai keh is qadr bahīmānah qatl ke baʻd ko'ī nām-nihād Musalmānoṅ kā guroh us kī ẕimmah-dārī qubūl kar letā hai. Jis se dunyā meṅ yeh paiġhām jātā hai keh Musalmānoṅ kā taṣawwure jihād (naʻūḏhu billāh) is qadr ẓālimānah aur bahīmānah hai jab-keh ḥaqīqat is se qatʻan muḳhtalif hai.

(1) Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Jihād, bābu karāhiyaṫi ḥarqi al-ʻadūwi bi-al-nār, 3: 55, raqam: 2675

(2) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Jihādi wa-al-siyar, bābu lā yuʻaḏhḏhabu bi-ʻaḏhābi Allāh, 3: 1098, raqam: 2853

2. Tirmiḏhī fī al-Sunan, Kitābu al-Siyar, bāb: (20), 4: 137, raqam: 1571

3. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Jihād, bābu karāhiyaṫi ḥarqi al-ʻadūwi bi-al-nār, 3: 54, raqam: 2674

10. Dushmanoṅ ke Gharoṅ meṅ Ghusne aur Lūṭ-Mār Karne kī Mumāna'at

Muslim fauj ko bi-lā ijāzat dushmanoṅ ke gharoṅ meṅ dāḳhil hone kī bhī ijāzat nahīṅ dī ga'ī. Ḥālate jaṅg meṅ bhī Islām ne chādar aur chār dīwārī ke taḥaffuẓ par zor diyā, 'auratoṅ aur bachchoṅ ko mārne piṭne kī bhī ijāzat nahīṅ aur bi-lā qīmat ko'ī chīz le kar khānā bhī mamnū' hai.

1. Sunan Abī Dāwūd meṅ marwī hai keh Ḥaẓrat 'Irbāḍ bin Sāriyah Sulamī raḍiya Allāhu 'anhu farmāte haiṅ: ham Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ke sāth Ḳhaybar ke maqām par utre aur kitne hī Ṣāhāba'e kirām raḍiya Allāhu 'anhum Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ke ṣath the. Ḳhaybar kā sardār ek maġhrūr aur sar-kash ādamī thā. Us ne Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam kī bār-gāh meṅ ḥāẓir ho kar kahā: kyā Āp ke liye munāsib hai keh Āp hamāre gadhoṅ ko ẕabḥ kareṅ, hamāre phaloṅ ko khā'eṅ aur hamārī 'auratoṅ ko pīṭeṅ? Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam nā-rāẓ huwe aur farmāyā: ae Ibn 'Awf! Apne ghoṛe par sawār ho kar yeh munādī kar do keh jannat ḥalāl nahīṅ hai magar īmān wāle ke liye aur namāz ke liye jam'a ho jā'o. Rāwī kā bayān hai keh log jam'a ho ga'e to Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne unheṅ namāz paṛhā'ī. Phir Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam khaṛe huwe aur farmāyā:

أَيَحْسَبُ أَحَدُكُمْ مُتَّكِئًا عَلَى أَرِيكَتِهِ قَدْ يَظُنُّ أَنَّ اللهَ لَمْ يُحَرِّمْ شَيْئًا إِلَّا مَا فِي هَذَا الْقُرْآنِ؟ أَلَا وَإِنِّي وَاللهِ قَدْ وَعَظْتُ وَأَمَرْتُ وَنَهَيْتُ عَنْ أَشْيَاءَ إِنَّهَا لَمِثْلُ الْقُرْآنِ أَوْ أَكْثَرُ. وَإِنَّ اللهَ عزوجل لَمْ يُحِلَّ لَكُمْ أَنْ تَدْخُلُوا بُيُوتَ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا بِإِذْنٍ، وَلَا ضَرْبَ نِسَائِهِمْ، وَلَا أَكْلَ ثِمَارِهِمْ.(1)

“Kyā tum meṅ se ko’ī apnī masnad par ṭek lagā kar yeh samajhtā hai keh Allāh Ta‘ālá ne ko’ī chīz ḥarām qarār nahīṅ dī magar wohī jis kā ẕikr Qur’ān Majīd meṅ hai. Āgāh ho jā’o, Ḳhudā kī qasam, meiṅ ne naṣīḥat karte huwe, ḥukm dete huwe aur ba‘ẕ chīzoṅ se man‘a karte huwe jo kuçh bhī kahā hai woh Qur’ān kī ṭarḥ hai bal-keh un kī ta‘dād Qur’ānī umūr se ziyādah hai. Allāh Ta‘ālá ne tumhāre liye yeh jā’iz nahīṅ rakhā hai keh ăhle kitāb kī ijāzat ke ba-ġhair un ke gharoṅ meṅ dāḳhil ho, nīz un kī ‘auratoṅ ko pīṭnā aur un ke phaloṅ ko khānā bhī ḥalāl nahīṅ hai.”

2. Islām se qabl daure kufr-o jāhilīyat meṅ măḥẓ māl-o daulat ke ḥuṣūl ke liye bhī ‘Arab jang-jū laṛā’ī çheṛ diyā karte the. Tijāratī qāfiloṅ ko lūṭnā ba‘ẓ qabā’il kā ma‘mūl ban chukā thā lekīn Islām ne us ziyādatī ko saḳhti se ḳhatm kar diyā. Ek ġhazwah meṅ chand logoṅ ne musāfiroṅ ko

(1) 1. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Ḳharāju wa-al-imāraṫu wa-al-fay’u, bābu fī ta‘shīri ahl al-D̲h̲immaṫi id̲h̲ā iḳhtalafū bi-al-tijārāt, 3: 170, raqam: 3050

2. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 9: 204, raqam: 18508

3. Ibn ‘Abd al-Barr fī al-Tamhīd, 1: 149

lūṭnā chāhā to Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne unheṅ saḳhtī se man‘a kar diyā.

Ḥaẓrat Mu‘āẕ bin Anas ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam marwī hai keh ek ġhazwah meṅ Ḥuẓūr Raḥmate ‘Ālam ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ke ham-rāh shirkat kī sa‘ādat naṣīb hū’ī. Ba‘ẓ logoṅ ne dūsroṅ ke rāste ko taṅg kiyā aur rāh chalte musāfiroṅ ko lūṭnā shurū‘ kar diyā. Āqā’e Do-jāhāṅ ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ko ma‘lūm huwā to Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne ek ṣaḥābī ko bhej kar e‘lān karwāyā:

أَنَّ مَنْ ضَيَّقَ مَنْزِلًا أَوْ قَطَعَ طَرِيقًا فَلَا جِهَادَ لَهُ.[1]

> “Jo shaḳhṣ dūsroṅ ko gharoṅ meṅ ghus kar taṅg kare yā rāstoṅ meṅ lūṭ-mār kare us kā yeh (Dăhshat-gardānah) ‘amal jihād nahīṅ kăhlā’egā.”

Goyā Allāh kī rāh meṅ laṛne wāle agar lūṭ-mār karne aur gharoṅ meṅ ghus kar logoṅ hirāsāṅ karne lageṅ, ‘awāmmunnās ke liye un kā ‘amal bā‘is̱e āzār ban·ne lage to rāhe ḥaq meṅ jāneṅ qurbān karne kā ‘aẓīm jaẕbah bhī bār-gāhe Ḳhudā-wandī meṅ mustarad kar diyā jā’egā aur yeh ‘amal jihād nahīṅ bal-keh fe‘le ḥarām qarār pā’egā.

11. Dushman ke Maweshiyoṅ, Faṣloṅ aur Amlāk ko Nuqṣān Pahŏṅchāne kī Mumāna‘at

(1) Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Jihād, bābu mā yu’maru mini anḍimāmi al-‘askari wa-sa‘atih, 3: 41, raqam: 2629

Islām nah ḳhūne nā-ḥaq kī ijāzat detā hai aur nah dushman kī sar-zamīn par khulī tabāhī wa bar-bādī kā ḳhwāhāṅ hai. Islām amn aur iṣlāḥ kā dā‘ī hai is liye ḥālate jaṅg meṅ bhī is bāt kā ḳhayāl rakhā jātā hai keh nah khetiyāṅ bar-bād hoṅ, nah phal-dār daraḳht kāṭe jā’eṅ aur nah amlāk ko naẕre ātish kiyā jā’e.

1. Is ḥawāle se Imām Tirmiḏhī ne Ḥaẓrat Abū Bakr Ṣiddīq raḍiya Allāhu ‘anhu kā yeh qaul naql kiyā hai:

وَنَهَى أَبُو بَكْرٍ الصِّدِّيقُ أَنْ يَقْطَعَ شَجَرًا مُثْمِرًا أَوْ يُخَرِّبَ عَامِرًا، وَعَمِلَ بِذَلِکَ الْمُسْلِمُونَ بَعْدَهُ.(1)

“Ḥaẓrat Abū Bakr Ṣiddīq raḍiya Allāhu ‘anhu ne (daurāne jaṅg) phal-dār daraḳht kāṭne yā ‘imārat ko tabāh karne se man‘a farmāyā aur Āp ke ba‘d bhī Musalmān isī par ‘amal-pairā rahe.”

2. Isī maẓmūn kī aḥādīs̱ Muwaṭṭā Imām Mālik, Muṣannad ‘Abd al-Razzāq, Muṣannaf Ibn Abī Shaybah aur Sunan Bayhaqī meṅ ā’ī haiṅ jin meṅ Ḥuẓūr ‘alayhi al-ṣalāṫu wa-al-salām ne ṣarāḥatan daraḳht kāṭne se man‘a farmāyā hai.

Ḥaẓrat Yaḥyá bin Sa‘īd bayān karte haiṅ keh unheṅ batāyā gayā keh Ḥaẓrat Abū Bakr Ṣiddīq raḍiya Allāhu ‘anhu Shām kī ṭaraf kuçh lashkar rawānah karte huwe Yazīd bin Abī Sufyān kī ṭaraf ā’e aur use farmāyā:

(1) Tirmiḏhī fī al-Sunan, Kitābu al-Siyar, bābu fī al-taḥrīqi wa-al-taḳhrīb, 4: 122, raqam: 1552

إِنِّي أُوْصِيكَ بِعَشْرٍ : لَا تَقْتُلَنَّ صَبِيًّا وَلَا امْرَأَةً، وَلَا كَبِيْرًا هَرِمًا، وَلَا تَقْطَعَنَّ شَجَرًا مُثْمِرًا، وَلَا تُخَرِّبَنَّ عَامِرًا، وَلَا تَعْقِرَنَّ شَاةً، وَلَا بَعِيْرًا إِلَّا لِمَأْكَلَةٍ، وَلَا تُغْرِقَنَّ نَحْلًا، وَلَا تُحْرِقَنَّهُ، وَلَا تَغْلُلْ وَلَا تَجْبُنْ.(1)

"Maiṅ tumheṅ das chīzoṅ kī waṣīyat kartā hūṅ: kisī bachche, 'aurat, būṛhe aur bīmār ko hargiz qatl nah karnā, aur nah hī ko'ī phal-dār daraḳht kāṭnā, aur nah hī kisī ābād ghar ko wīrān karnā, aur nah hī kisī bheṛ aur ūṅṭ kī kūṅcheṅ kāṭnā magar khāne ke liye (jitni ẕarūrat ho shar'ī ṭarīqe ke muṭābiq ẕabḥ kar lenā), aur kharjūroṅ ke paudoṅ ko mat kāṭnā nah unheṅ jalānā, aur māle ġhanīmat ko taqsīm karne meṅ dhokah nah karnā aur nah hī buzdil honā."

3. Imām Ibn Abī Shaybah Ḥaẓrat Mujāhid se marwī riwāyat bayān karte haiṅ:

لَا يُقْتَلُ فِي الْحَرْبِ الصَّبِيُّ، وَلَا امْرَأَة وَلَا الشَّيْخُ الْفَانِي، وَلَا يُحْرَقُ الطَّعَامُ، وَلَا النَّخْلُ وَلَا تُخْرَبُ الْبُيُوْتُ وَلَا يُقْطَعُ الشَّجَرُ الْمُثْمِرُ.(2)

"Jang meṅ kisī bachche, 'aurat yā shaiḳhe fānī ko qatl nah kiyā jā'e aur nah hī khāne aur khajūr ke

(1) 1. Mālik fī al-Muwattá, Kitābu al-Jihād, bābu al-nahyu 'an qatli al-nisā'ī, wa-al-wiladāni fī al-ġhazwi, 2: 447, raqam: 965

2. 'Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 5: 199, raqam: 9375

3. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 6: 483, raqam: 33121

4. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 9: 89, 90, raqam: 17927, 17929

5. Marwazī, Musnad Abī Bakr: 69_72, raqam: 21

(2) Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 6: 483, raqam: 33122

daraḳhtoṅ ko jalāyā jā’e, aur nah hī gharoṅ ko wīrān kiyā jā’e aur nah hī phal-dār daraḳhtoṅ ko kāṭā jā’e.”

4. Isī ṭarḥ kī ek aur riwāyat meṅ Ḥaẓrat ‘Abd Allāh bin ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu bayān karte haiṅ keh jab Ḥaẓrat Abū Bakr Ṣiddīq raḍiya Allāhu ‘anhu ne lashkar ko Shām kī ṭaraf rawānah kiyā to us ke sāth taqrīban do mīl chale aur ăhle lashkar ko muḳhāṭab kar ke farmāyā:

أوصيكم بتقوى الله، لا تعصوا ولا تغلوا، ولا تجبنوا، ولا تغرقوا نخلا، ولا تحرقوا زرعا، ولا تحبسوا بهيمة، ولا تقطعوا شجرة مثمرة، ولا تقتلوا شيخا كبيرا، ولا صبيا صغيرا.[1]

“Maiṅ tumheṅ Allāh Ta‘ālá se ḍarne kī waṣīyat kartā hūṅ, (aur yeh keh) nā-farmānī nah karnā, buzdilī nah karnā, khajūr ke paudoṅ ko tabāh nah karnā, khetiyāṅ nah jalānā, chau-pāyoṅ ko qaid kar ke nah rakhnā, kisī phal-dār daraḳht ko nah kāṭnā aur kisī shaiḳhe fānī ko qatl karnā nah kisī çhoṭe bachche ko.”

5. ‘Āṣim bin Kulayb ne apne Wālide Mājid se riwāyat kiyā hai keh ek Anṣārī ne bayān kiyā: ham ek safar meṅ Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ke sāth nikle to logoṅ ko khāne pīne ke baṛī ẕarūrat pesh ā’ī aur waqt kā sāmnā karnā paṛā. Pas unheṅ bakriyāṅ milīṅ to unheṅ lūṭ kar ẕabḥ kar liyā. Khāne kī ḥāṅḍiyoṅ meṅ ubāl ā rahā thā keh kamān se ṭek lagā’e huwe Rasūl Allāh ṣallá

(1) Marwazī, Musnad Abī Bakr: 69_72, raqam: 21

Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam tashrīf le ā’e aur apnī kamān se hamārī hāṅḍiyoṅ ko ulaṭnā shurū‘ kar diyā aur gosht ko miṭṭī meṅ milānā shurū‘ kar diyā. Phir farmāyā:

إِنَّ النُّهْبَةَ لَيْسَتْ بِأَحَلَّ مِنَ الْمَيْتَةِ.(1)

“Lūṭ-mār (kā khānā) murād jānwaroṅ ke gosht se ziyādah ḥalāl nahīṅ hai.”

Kis qadr eḥtiyāṭ, uṣūl-pasandī aur a‘lá sīrat-o kirdār kā muẓāharah ho rahā thā. Muḥāẕe jaṅg thā yā ṭawīl safar ke daurān bhūk kī shiddat kī ḥālat, dunyā kā ko’ī bhī ‘askarī qā’id, maẕhabī răh-numā yā rūḥānī murabbī itne sāf suthre, maẓbūṭ aur pākīzah kirdār kā yeh namūnā pesh nahīṅ kar saktā. Isī tarbīyat kā aṡar thā keh bhūk se niḍhāl Ṣaḥābah raḍiya Allāhu ‘anhum ke sāmne se ubaltī hū’ī hāṅḍiyāṅ miṭṭī par ulṭā dī ga’īṅ aur paikarāne ṣabr-o riẓā ne ḳhāmoshī ke sāth Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ke faiṣle ke sāmne sare taslīm ḳham kiye rakkhā.

Is mauqa‘ par Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne jo kalimāt irshād farmā’e woh insānīyat ke liye ek anmol tŏḥfah the. Lūṭ-mār ke rizq ko murdār jānwar se ziyādah nā-pāk qarār denā un logoṅ ke liye ek lamḥa’e fikrīyah hai jo ā’e roz lūṭ-mār aur benk-daketiyāṅ kar ke Dăhshat-gardī kī kār-rawā’iyoṅ ke liye raqam jam‘a karte haiṅ.

(1) 1. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Jihād, bābu fī al-nahyi ‘an al-nuhbá iḏẖā kāna fī al-ṭa‘āmi qillatun fī arḍi al-‘adū, 3: 66, raqam: 2705

2. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 9: 61, raqam: 17789

Ḳhulāṣa’e Băḥs̱

Darje bālā taṣrīḥāt se yeh bāt ḳhūb wāẕeḥ hotī hai keh jab Islām par jaṅg musallaṭ kar dī jā’e yā Musalmānoṅ ko jāreḥīyat kā nishānah banāyā jā’e aur jawāb meṅ Islāmī riyāsat kī fauj bā-qā’edā jihād meṅ maṣrūf ho to aise ḥālāt meṅ bhī ‘auratoṅ, bachchoṅ aur ḳhidmat-guzāroṅ ko qatl nahīṅ kiyā jā saktā. yehī nahīṅ bal-keh daurāne jaṅg faṣloṅ ko tabāh karne, ‘imāratoṅ ko mismār karne, ‘ibādāt-gāhoṅ ko nuqṣān pahŏṅchāne aur lūṯ-mār se bhī man‘a kiyā gayā hai. Jo Islām daurāne jihād bhī in umūr kī ijāzat nahīṅ detā us ke nazdīk aise Musalmānoṅ yā ġhair-Muslimoṅ ko jo ba-rāhe rāst jāreḥīyat meṅ mulawwas̱ nah hoṅ, pur-amn ṭarīqe se apne gharoṅ aur shăhroṅ meṅ muqīm hoṅ, kār-o bār meṅ maṣrūf hoṅ, safar kar rahe hoṅ yā masājid meṅ maṣrūfe ‘ibādat hoṅ - Dăhshat-gardī ke ẕarī‘e qatl karne kī kaise ijāzat dī jā saktī hai? Lehāẕā yeh bāt wāẕeḥ ho jātī hai keh aisī kār-rawā’iyāṅ Islāmī ta‘līmāt ke sar-ā-sar munāfī aur Qur’ān-o ḥadīs̱ se ṣarīḥ inḥerāf haiṅ.

Bāb siwum

Ġhair-Muslimoṅ ke Jān-o Māl aur ‘Ibādat-gāhoṅ kā Taḥaffuẓ

Faṣl awwal

‘Ăhde Risālat Ma’āb ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam aur ‘Ăhde Ḳhulafā’e Rāshidīn meṅ Ġhair-Muslim Shăhriyoṅ kā Taḥaffuẓ

Zail meṅ ham jā’ezah leṅge keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam aur Ḳhulafā’e Rāshidīn ke adwār meṅ ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke jān-o māl aur ‘izzat-o ābrū kī ḥifāẓat kā inteẓām kaisā thā.

1. ‘Ăhde Risālat Ma’āb ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam meṅ Ġhair-Muslim Shăhriyoṅ kā Taḥaffuẓ

Ġhair-Muslimoṅ ke ḥuqūq kā taḥaffuẓ jis andāz meṅ ‘ăhde Risalāt Ma’āb ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam meṅ kiyā gayā us kī naẓīr pūrī insānī tārīḳh meṅ nahīṅ miltī. Ḥuẕūr ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne apne mawāsīq, mu‘āhadāt aur farāmīn ke zarī‘e is taḥaffuẓ ko ā’īnī aur qānūnī ḥisīyat aur āzādī ke sāth-sāth jumlah ḥuqūq kī ḥifāẓat ke taṣawwur kī ‘amalī-waẓāhat kartā hai. Ise Imām Abū ‘Ubayd Qāsim bin Salām, Imām Ḥumayd bin Zanjawayh, Ibn Sa‘d aur Balādhurū sab se ne riwāyat kiyā hai. Is meṅ Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne yeh tăḥrīrī farmān jārī farmāyā thā:

وَلِنَجْرَانَ وَحَاشِيَتِهَا ذِمَّة اللهِ وَذِمَّة مُحَمَّدٍ النَّبِيِّ رَسُوْلِ اللهِ، عَلَى دِمَائِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ وَمِلَّتِهِمْ وَأَرْضِهِمْ وَأَمْوَالِهِمْ وَمِلَّتِهِمْ وَرهبانيتهم وأساقِفَتِهِمْ وَغَائِبِهِمْ وَشَاهِدِهِمْ وَغَيْرِهِمْ وَبَعْثِهِمْ وَأَمْثِلَتِهِمْ، لَا يُغَيرُ مَا كَانُوْا عَلَيْهِ، وَلَا يُغَيَرُ حَقٌّ مِنْ حُقُوقِهِمْ وَأَمْثِلَتِهِمْ، لَا يُفْتَنُ أُسْقُفٌ مِنْ أُسْقُفِيَتِهِ، وَلَا

رَاهِبٌ مِنْ رَهْبَانِيَتِهِ، وَلَا واقف مِنْ وقافيته، عَلَى مَا تَحْتَ أَيْدِيْهِمْ مِنْ قَلِيْلٍ أَوْ كَثِيْرٍ، وَلَيْسَ عَلَيْهِمْ رَهَقٌ.[1]

“Allāh aur us ke Rasūl Muḥammad ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam, ăhle Najrān aur un ke ḥalīfoṅ ke liye un ke ḳhūn, un kī jānoṅ, un ke mazhab, un kī zamīnoṅ, un ke amwāl, un ke rāhiboṅ aur pādriyoṅ, un ke maujūd aur ġhair-maujūd afrād, un ke maweshiyoṅ aur qāfiloṅ aur un ke asthān (mazhabī ṭhikāne) wa-ġhairah ke ẓāmin aur zimmah-dār haiṅ. Jis Dīn par woh haiṅ us se un ko nah pherā jā’egā. Un ke ḥuqūq aur un kī ‘ibādadt-gāhoṅ ke ḥuqūq meṅ ko’ī tabdīlī nah kī jā’egī. Nah kisī pādrī ko, nah kisī rāhib ko, nah kisī sardār ko aur nah kisī ‘ibādat-gāh ke ḳhādim ko - ḳhwāh us kā ‘ŏhdah ma‘mūlī ho yā baṛā - us se nahīṅ haṭāyā jā’egā, aur un ko ko’ī ḳhauf-o ḳhaṭar nah hogā.”

Imām Ḥumayd bin Zanjawayh ne bayān kiyā hai keh Ḥuẓūr ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ke wiṣāl mubārak ke ba‘d bhī ‘ăhde Ṣiddīqī meṅ yehī mu‘āhadah nāfiẓul-‘amal rahā, phir ‘ăhde Farūqī aur ‘ăhde ‘Uthmānī meṅ ḥālāt kī tabdīlī ke pesh-naẓar kuçh tārmīm kī ga’īṅ

(1) 1. Ibn Sa‘d fī Ṭabaqāt al-kubrá, 1: 288, 385
2. Abū Yūsuf, Kitāb al-Ḳharāj: 78
3. Abū ‘Ubayd Qāsim fī Kitāb al-Amwāl: 244, 245, raqam: 503
4. Ibn Zanjawayh fī Kitāb al-Amwāl: 449, 450, raqam: 732
5 Balādhurī fī Futūḥ al-buldān: 90

magar ġhair-Muslimoṅ ke maẕkūrah bālā ḥuqūq kī ḥifāẓat-o ẕimmah-dārī kā wohī ‘amal kāmil rūh ke sāth bar-qarār rahā.

Isī ṭarḥ Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne Fatḥe Ḳhaybar ke mauqa‘ par bhī Yahūd ke amwāl-o amlāk ke bāre meṅ e‘lān farmāyā, jise Imām Aḥmad, Imām Abū Dāwūd, Imām Ṭabarāni aur Dīgar A’imma’e Ḥadīs̱-o Siyar ne riwāyat kiyā hai:

عَنْ خَالِدِ بْنِ الْوَلِيدِ رضى الله عنه، قَالَ : غَزَوْنَا مَعَ رَسُولِ اللهِ صلى الله عليه وآله وسلم غَزْوَةَ خَيْبَرَ، فَأَسْرَعَ النَّاسُ فِيحَظَائِرِ يَهُودَ، فَأَمَرَنِي أَنْ أُنَادِيَ الصَّلَاةَ.... ثُمَّ قَالَ : أَيُهَا النَّاسُ إِنَّكُمْ قَدْ أَسْرَعْتُمْ فِي حَظَائِرِ يَهُودَ. أَلَا! لَا تَحِلُّ أَمْوَالُ الْمُعَاهَدِينَ إِلَّا بِحَقِّهَا.(1)

“Ḥaẕrat Ḳhālid bin Wālid raḍiya Allāhu ‘anhu bayān karte haiṅ keh woh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ke sāth ġhazwa’e Ḳhaybar meṅ maujūd the. Log (mujāhidīn) jaldī meṅ Yahūd ke baṅdhe huwe jānwar bhī le ga’e. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne mujhe namāz ke liye aẕān dene kā ḥukm farmāyā. ..... Namāz ke ba‘d Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne farmāyā: ae logo!

(1) 1. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 4: 89, raqam: 16862

2. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Aṭ‘imah, bābu al-nahyu ‘an akli al-sibā‘, 3: 356, raqam: 3806

3. Ibn Zanjawayh fī Kitāb al-Amwāl: 379, raqam: 618

Tum jaldī meṅ Yahūd ke baṅdhe huwe jānwar bhī le ga’e ho. Ḳhabar-dār! Siwā’e ḥaq ke ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke amwāl se lenā ḥalāl nahīṅ hai.”Yehī riwāyat in alfāẓ ke sāth bhī ā’ī hai:

أَلَا ! وَإِنِّيْ أُحَرِّمُ عَلَيْكُمْ أَمْوَالَ الْمُعَاهِدِيْنَ بِغَيْرِ حَقِّهَا.[1]

“Ḳhabar-dār! Maiṅ tum par ġhair-Muslim aqallīyatoṅ ke amwāl par nā-ḥaq qabẓah karnā ḥarām kartā hūṅ.”

Imām Dāraquṭnī ne in alfāẓ se is riwāyat ko bayān kiyā hai keh Ḥaẓrat Ḳhālid bin Walīd raḍiya Allāhu ‘anhu ne farmāyā:

حَرَّمَ رَسُوْلُ اللهِ صلى الله عليه وآله وسلم يَوْمَ خَيْبَرَ أَمْوَالَ الْمُعَاهَدِينَ.[2]

“Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne ġhazwa’e Ḳhaybar ke mauqa‘ par ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke amwāl par qabẓah karnā ḥarām qarār de diyā.”

Daure Nabawī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam meṅ un mu‘āhadāt, dast-āwezāt aur e‘lānāt se aqallīyatoṅ ke ḥuqūq kā darje ẕail ḳhākah sāmne ātā hai:

(1) 1. Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-kabīr, 4: 111, raqam: 3828
2. Ibn Zanjawayh fī Kitāb al-Amwāl: 380, raqam: 619

(2) Dāraquṭnī fī al-Sunan, 4: 287, raqam: 63

1. Islāmī ḥukūmat ke tăḥt răhne wāli ġhair-Muslim ra‘āyā ko musāwī qānūnī ḥuqūq ḥāṣil hote haiṅ.

2. Un ke maẕhab se kisī qism kā ta‘ruẓ nahīṅ kiyā jā saktā.

3. Un ke amwāl, jān aur ‘izzat-o ābrū kī ḥifāẓat Musalmānoṅ hī kī ṭarḥ Islāmī ḥukūmat kī ẕimmah-dārī hotī hai.

4. Islāmī ḥukūmat unheṅ inteẓāmī umūr ke ‘ŏhde - jis qadr woh ăhlīyat-o isteḥqāq rakheṅ - tafwīẓ kar saktī hai.

5. Apne maẕhabī numā’inde aur ‘ŏhde-dār woh ḳhụd muta‘ayyan karne ke mujāz hote haiṅ, un kī ‘ibādat-gāheṅ qābile eḥterām haiṅ aur unheṅ mukammal taḥaffuẓ ḥāṣil hai.

2. ‘Ăhde Ṣiddīqī meṅ Ġhair-Muslimoṅ ke Taḥaffuẓ kī Qānūnī Ḥaisīyat

Ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke jān-o māl kī ḥifāẓat kā yeh ehtemām ṣirf Paiġham-bare Islām ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam kī zindagī tak hī măḥdūd nahīṅ rahā bal-keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam kī ḥayāte ẓāhirī ke ba‘d Ḳhulafā’e Rāshidīn ke daur meṅ bhī yeh silsilah jārī rahā. Is kī tafsīl kuçh yūṅ hai:

1. Sayyidinā Ṣiidīqe Akbar raḍiya Allāhu ‘anhu ke daure ḳhilāfat meṅ ġhair-Muslim shăhriyoṅ ko Musalmānoṅ hī kī ṭarḥ ḥuqūq aur taḥaffuẓ ḥāṣil thā. Āp ke daur meṅ jab Islāmī lashkar rawānah hotā to Āp sipah-sālār ko ḥasbe ẕail aḥkām aur hidāyat irshād farmāte:

وَلَا تُفْسِدُوْا فِي الْأَرْضِ وَلَا تَعْصَوْا مَا تُؤْمَرُوْنَ... وَلَا تَغْرِقُنَّ نَخْلًا وَلَا تُحْرِقُنَّهَا، وَلَا تَعْقِرُوْا بَهِيْمَةً وَلَا شَجَرَةً تُثْمِرُ، وَلَا تَهْدِمُوْا بِيْعَةً، وَلَا تَقْتُلُوا الْوِلْدَانَ وَلَا الشُّيُوْخَ وَلَا النِّسَاءَ. وَسَتَجِدُوْنَ أَقْوَامًا حَبَسُوْا أَنْفُسَهُمْ فِي الصَّوَامِعِ، فَدَعُوْهُمْ، وَمَا حَبَسُوْا أَنْفُسَهُمْ لَه.(1)

“Ḳhabar-dār! Zamīn meṅ fasād nah machānā aur aḥkāmāt kī ḳhilāf-warzī nah karna. .... khajūr ke daraḳht nah kāṭ̣nā aur nah unheṅ jalānā, chau-pāyoṅ ko halāk nah karna aur nah phal-dār daraḳhtoṅ ko kāṭ̣nā, kisī ‘ibādat-gāh ko mat girānā aur nah hī bachchoṅ, būṛhoṅ aur ‘auratoṅ ko qatl karnā.Tumheṅ bŏhat-se aise log mileṅge jinhoṅ ne girjā-gharoṅ meṅ apne Āp ko măḥbūs kar rakhā hai aur dunyā se un kā ko’ī ta‘alluq nahīṅ hai, unheṅ un ke ḥāl par çhoṛ denā.”

2. ‘Allāmah Ḥusāmu al-Dīn Hindī ne **“Kanz al-‘ummāl”** meṅ maẕkūrah riwāyat ko naql karte huwe in alfāẓ kā iẕāfah kiyā hai:

وَلَا مَرِيْضًا وَلَا رَاهِبًا.(2)

(1) 1. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 9: 85
2 Mālik fī al-Muwattá, 2: 448, raqam: 966
3. ‘Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 5: 199
4. Hindī, Kanz al-‘ummāl, 1: 296
5. Ibn Qudāmah fī al-Muġhnī, 8: 451, 452, 477

(2) Hindī, Kanz al-‘ummāl, 4: 474, raqam: 11409

“Aur nah kisī marīẕ ko aur nah hī kisī pādrī ko qatl karnā.”

3. Sayyidinā Ṣiddīqe Akbar raḍiya Allāhu ‘anhu ne Yazīd bin Abī Sufyān raḍiya Allāhu ‘anhu ko Shām bhejte huwe jo aḥkāmāt ṣādir farmā’e, un meṅ Āp ne yeh bhī ḥukm farmāyā thā:

وَلَا تَهْدِمُوْا بِيْعَةً... وَلَا تَقْتُلُوْا شَيْخًا كَبِيْرًا، وَلَا صَبِيًّا وَلَا صَغِيْرًا وَلَا امْرَأَةً.(1)

“Aur ‘Īsyā’iyoṅ kī ‘ibādat-gāhoṅ ko munhadim nah karnā..... aur nah buṟhoṅ ko qatl karnā, nah bachchoṅ ko, nah ç̣hoṭoṅ ko aur nah hī ‘auratoṅ ko (qatl karnā).”

4. Ḥaẕrat T͟hābit bin al-Ḥajjāj al-Kilābī bayān karte haiṅ keh Sayyidinā Ṣiddīqe Akbar raḍiya Allāhu ‘anhu ne ḳhuṭbah dete huwe irshād farmāyā:

أَلَا! لَا يُقْتَلُ الرَّاهِبُ فِي الصومعة.(2)

“Ḳhabar-dār! Kisī girjā-ghar ke pādrī ko qatl nah kiyā jā’e.”

5. Ḥaẕrat Ḳhālid bin Walīd raḍiya Allāhu ‘anhu jab ḳhalīfa’e awwal Sayyidinā Abū Bakr Ṣiddīq raḍiya Allāhu ‘anhu ke ḥukm par Dimashq aur Shām kī sar-ḥadoṅ se ‘Iraq

(1) Hindī, Kanz al-‘ummāl, 4: 475, raqam: 11411

(2) 1. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 6: 483, raqam: 33127
2. Hindī, Kanz al-‘ummāl, 4: 472

aur Īrān kī ṭaraf lauṭe to rāste meṅ bāshandagāne ‘Ānāt ke sāth yeh mu‘āhadah kiyā keh:

(1) Un ke girje aur ḳhānqāheṅ munhadim nahīṅ kī jā’eṅgī.

(2) Woh hamārī namāze panj-gānah ke siwā har waqt apnā nāqūs bajā sakte haiṅ, un par ko’ī pā-bandī nahīṅ hogī.

(3) Woh apnī ‘īd par ṣalīb nikāl sakte haiṅ.[1]

3. ‘Ăhde Fārūqī meṅ Ġhair-Muslimoṅ ke Taḥaffuẓ kī Qānūnī Ḥaisīyat

‘Ăhde Fāruqī meṅ bhī ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke taḥaffuẓ aur ḥuqūq ke sāth-sāth nafse insānī ke eḥterām aur waqār meṅ is qadr iẓāfah huwā keh maftūḥah ‘ilāqoṅ ke ġhair-Muslim shăhrī Islāmī riyāsat meṅ apne Āp ko ziyādah măḥfūẓ aur āzād samajhte the. Is kā e‘terāf mash·hūr mustashriq (**orientalist**) Monṯgomarī Wŏṯ (**Montgomery Watt**) ne bhī kiyā hai:

> The Christians were probably better off as dhimmis under Muslim Arab rulers than they had been under the Byzantine Greeks.[2]

> “‘Īsyā’ī, ‘Arab Muslim ḥukm-rānoṅ ke daure iqtedār meṅ ba-ṭaure ġhair-Muslim shăhrī apne āp

(1) Abū Yūsuf, Kitāb al-Ḳharāj: 158

(2) Watt, Islamic Political Though: The Basic Concepts, p. 51.

ko Yūnānī Bāzinṭīnī ḥukm-rānoṅ kī ra'īyat meṅ răhne se ziyādah măḥfūẓ aur beh-tar samajhte the."

Ḥaẓrat 'Umar Fārūq raḍiya Allāhu 'anhu ke daure ḥukūmat meṅ ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke ḥuqūq ke taḥaffuẓ kā andāzah hameṅ Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ke ḥasbe zail irshādāt aur ma'mūlāt se hotā hai:

1. Ḥaẓrat 'Umar raḍiya Allāhu 'anhu ne Shām ke gawarnar Ḥaẓrat Abū 'Ubaydah raḍiya Allāhu 'anhu ko jo farmān likhā thā us meṅ min-jumlah dīgar aḥkām ke ek yeh bhī darj thā:

وَامْنَعِ الْمُسْلِمِيْنَ مِنْ ظُلْمِهِمْ وَالْإِضْرَارِ بِهِمْ وَأَكْلِ أَمْوَالِهِمْ إِلَّا بِحِلِّهَا.[1]

"(Tum ba-ḥaisīyate gawarnar) Musamānoṅ ko ġhair-Muslim shăhriyoṅ par ẓulm karne aur unheṅ ẓarar pahŏṅchāne aur nā-jā'iz ṭarīqah se un ke māl khāne se saḳhtī se man'a karo."

2. Ḥaẓrat 'Umar bin al-Ḳhaṭṭāb raḍiya Allāhu 'anhu kā yeh ma'mūl thā keh jab bhī un ke pās Islāmī riyāsatoṅ se ko'ī wafd ātā to Āp us wafd se ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke aḥwāl dar-yāft farmāte keh kahīṅ kisī Musalmān ne unheṅ kisī qism kī ko'ī taklīf to nahīṅ pahŏṅchā'ī? Is par woh kăhte: ham aur kuçh nahīṅ jānte magar yeh keh har Musalmān ne us 'ăhd-o paimān ko pūrā kiyā hai jo hamāre aur Musalmānoṅ ke dar-miyān maujūd hai.[2]

(1) Abū Yūsuf, Kitāb al-Ḳharāj: 152

(2) Ṭabarī fī Tārīḳh al-umam wa-al-mulūk, 2: 503

3. Ḥaẕrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu ko apnī zindagī ke āķhirī lamḥe tak aqallīyatoṅ kā ķhayāl thā ḥāl-āṅ-keh ek aqallīyatī firqah hī ke fard ne Āp ko shahīd kiyā. Is ke bā-wujūd Āp ne irshād farmayā:

أُوْصِى الْخَلِيْفَةَ مِنْ بَعْدِيْ بِذِمَّةِ اللهِ وَذِمَّةِ رَسُوْلِهِ صلى الله عليه وآله وسلم : أَنْ يُوْفَى لَهُمْ بِعَهْدِهِمْ، وَأَنْ يُقَاتَلَ مِنْ وَرَائِهِمْ، وَأَنْ لَا يُكَلَّفُوْا فَوْقَ طَاقَتِهِمْ.(1)

“Maiṅ apne ba‘d wāle ķhalīfah ko Allāh aur us ke Rasūl ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ke zimmah meṅ āne wāle ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke bāre meṅ yeh waṣīyat kartā hūṅ keh un se kiye huwe ‘ăhd ko pūrā kiyā jā’e, un kī ḥifāẓat ke liye ba-waqte laṛā bhī jā’e aur un kī ṭāqat se ziyādah bojah nah ḍālā jā’e.”

(1) Ġhair-Muslim Shăhriyoṅ se Ṭăks kī Wuṣūlī meṅ Narmī

Sayyidinā ‘Umar Fārūq raḍiya Allāhu ‘anhu ne apne mā tăḥt ḥukkām ko ġhair-Muslim shăhriyoṅ se ḥusne sulūk kā ḥukm dene ke sāth-sāth un par ṭăks ‘ā’id karne aur us kī wuṣūlī meṅ ri‘āyat ke aḥkāmāt jārī farma’e.

(1) 1. Buķhārī fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Janā’iz, bābu mā jā’a fī qabri al-Nabī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihi wa-sallam, 1: 469, raqam: 1328

2. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 7: 436, raqam: 37059

3. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 8: 150

4. Ibn Sa‘d fī Ṭabaqāt al-kubrá, 3: 339

1. Ḥaẓrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu ke āzād-kardah ġhulām Ḥaẓrat Aslām bayān karte haiṅ:

إِنَّ عمر كتب إلى أمراء الأجناد : أن لا يضربوا الجزية على النساء، ولا على الصبيان.(1)

“Ḥaẓrat ‘Umar Fārūq raḍiya Allāhu ‘anhu ne sipah-sālāroṅ ko ķhaṭ likhā keh woh ġhair-Muslim ‘auratoṅ aur bachchoṅ par ţăks nāfiz nah kareṅ.”

Imām Ibn Qudāmah bayān karte haiṅ:

فإن عمر رضى الله عنه أتى بمال كثير، قال أبو عبيد : وأحسبه من الجزية. فقال : إنى لأظنكم قد أهلكتم الناس، قالوا : لا، والله، ما أخذنا إلا عفوا صفوا. قال : بلا سوط ولا بوط. قالوا : نعم. قال : الحمد الله الذى لم يجعل ذلک على يدى ولا فى سلطانى.(2)

“Ḥaẓrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu ke pāṣ kasīr māl lāyā gayā. Abū ‘Ubayd ne kahā: merā ķhayāl hai keh woh ţăks (se ḥāṣil-kardah māl) thā. To Āp raḍiya Allāhu ‘anhu ne farmāyā: maiṅ ķhayāl kartā hūṅ keh tum ne logoṅ ko halāk kar diyā hai? Unhoṅ ne jawāb diyā: nahīṅ, Allāh kī qasam! Ham ne yeh ţăks mu‘āfī aur narmī ke sāth hī wuṣūl kiyā hai. Āp raḍiya Allāhu ‘anhu ne pūçhā: ba-ġhair kisī saķhtī ke? To

(1) 1. ‘Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 6: 85, raqam: 10009
2. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 9: 195, raqam: 18463

(2) Ibn Qudāmah fī al-Muġhnī, 9: 290

unhoṅ ne jawāb diyā: hāṅ. Āp ne du‘ā kī: tamām ta‘rīfeṅ us Allāhu tabāraka wa-Ta‘ālá ke liye haiṅ jis ne mere hāth se aur merī ḥukm-rānī meṅ ġhair-Muslimoṅ par yeh ziyādatī nahīṅ hone dī.”

2. Shām ke safar meṅ Ḥaẓrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu ne dekhā keh un ke ‘āmil ṭăks wuṣūl karne ke liye ġhair-Muslim shăhriyoṅ ko dhūp meṅ khaṛā kar ke sazā de rahe haiṅ. Is par Āp raḍiya Allāhu ‘anhu ne farmāyā:

فَدَعُوْهُمْ، لَا تُكَلِّفُوْهُمْ مَا لَا يَطِيْقُوْنَ، فَإِنِّيْ سَمِعْتُ رَسُوْلَ اللهِ صلى الله عليه وآله وسلم يَقُوْلُ : لَا تُعَذِّبُوا النَّاسَ، فَإِنَّ الَّذِيْنَ يُعَذِّبُوْنَ النَّاسَ فِی الدُّنْيَا يُعَذِّبُهُمُ اللهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ.(1)

“In ko çhoṛ do, in ko hargiz taklīf nah do jis kī woh ṭāqat nahīṅ rakhte, maiṅ ne Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ko farmāte huwe sunā hai keh logoṅ ko ‘aẕāb nah do, be-shak jo logoṅ ko dunyā meṅ ‘aẕāb dete haiṅ Allāh unheṅ Qiyāmat ke Din ‘aẕāb degā.”

Āp raḍiya Allāhu ‘anhu ke ḥukm par ‘āmil ne unheṅ çhoṛ diyā.

3. Hishām bin Ḥakīm ne Ḥimṣ ke ek sarkārī afsar ‘Iyāḍ bin Ġhanm ko dekhā keh woh ek Qibṭī ko ṭăks wuṣūl karne ke liye dhūp meṅ khaṛā kar rakhā hai. Is par unhoṅ ne use

(1) Abū Yūsuf, Kitāb al-Ḳharāj: 135

malāmat kī aur kahā keh maiṅ ne Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ko yeh farmāte sunā hai:

إِنَّ اَللهَ يُعَذِّبُ الَّذِيْنَ يُعَذِّبُوْنَ النَّاسَ فِی الدُّنْيَا.(1)

“Be-shak Allāh ‘azza wa-jalla un logoṅ ko ‘aẕāb degā jo dunyā meṅ logoṅ ko ‘aẕāb dete haiṅ.”

(2) Ma‘ẕūr, Būṛhe aur Ġharīb Ġhair-Muslim Shăhriyoṅ ke liye Waẓā’if

Sayyidinā ‘Umar Fārūq raḍiya Allāhu ‘anhu ke daure ḥukūmat meṅ ġhair-Muslim shăhriyoṅ se ḥusne sulūk kā yeh ‘ālam thā keh kam-zor, ma‘ẕur aur būṛhe ġhair-Muslim shăhriyoṅ kā nah ṣirf ṭăks mu‘āf kar diyā jātā thā bal-keh baitul-māl se un kī aur un ke ăhl-o ‘iyāl kī kafālat bhī kī jātī thī.

1. Imām Abū ‘Ubayd al-Qāsim bin Salām **“Kitāb al-Amwāl”** meṅ bayān karte haiṅ:

إن أمير المؤمنين عمر رضی الله عنه مرّ بشيخ من أهل الذمة، يسأل على أبواب الناس. فقال : ما أنصفناک أن كنا أخذنا منک الجزية فی

(1) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Birr, bābu al-wa‘īdu al-shadīd, 4: 2018, raqam: 2613

2. Abū Dāwūd fī al-Sunan, Kitābu al-Ḳharāj, bābu al-tashdīd, 3: 106, raqam: 3045

3. Aḥmad bin Ḥanbal fī al-Musnad, 3: 403, 404, 468

4. Nasā’ī fī al-Sunan al-kubrá, 5: 236, raqam: 8771

شبيبتک، ثم ضيعناک في کبرک. قال : ثم أجرى عليه من بيت المال ما يصلحه.(1)

“Amīr al-Mu’minīn! Ḥaẓrat ‘Umar Fārūq raḍiya Allāhu ‘anhu ġhair-Muslim shăhriyoṅ meṅ se ek būṛhe shaḳhṣ ke pās se guzre jo logoṅ ke darwāzoṅ par bhīk māṅgtā thā. Āp ne farmāyā: “ham ne tumhāre sāth inṣāf nahīṅ kiyā keh ham ne tumhārī jawānī meṅ tum se ṭăks wuṣūl kiyā, phir tumhāre buṛhāpe meṅ tumheṅ be-yār-o madad-gār çhoṛ diyā.” Rāwī kăhte haiṅ keh phir Āp raḍiya Allāhu ‘anhu ne us kī ẓarūrīyāt ke liye baitul-māl se waẓīfah kī adā’egī kā ḥukm jārī farmāyā.”

2. Imām Abū Yūsuf ne isī riwāyat ko **“Kitāb al-Ḳharaj”** meṅ in alfāẓ meṅ bayān kiyā hai:

مرّ عمر بن الخطاب رضى الله عنه بباب قوم وعليه سائل يسأل، شيخ كبير ضرير البصر، فضرب عضده من خلفه، وقال : من أي أهل الكتاب أنت؟ فقال : يهودي. قال : فما ألجاك إلى ما أرى؟ قال أسأل الجزية والحاجة والسن. قال : فأخذ عمر بيده وذهب إلى منزله فرضخ له بشيء من المنزل. ثم أرسل إلى خازن بيت المال، فقال : انظر هذا وضربائه، فوالله ما أنصفناه إن أكلنا شبيبته، ثم نخذله عند

(1) Abū ‘Ubayd fī Kitāb al-Amwāl: 57, raqam: 119

الهرم ﴿إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَآءِ وَالْمَسٰكِيْنِ﴾[1] والفقراء هم المسلمون، وهذا من المساكين من أهل الكتاب. ووضع عنه الجزية وعن ضربائه.[2]

“Ḥaẓrat ‘Umar Fāruq raḍiya Allāhu ‘anhu ek qaum ke darwāze ke pās se guzre to dekhā keh wahāṅ ek sā’il bhīk māṅg rahā thā jo nihāyat ẓa’īf aur nā-bīnā thā. Ḥaẓrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu ne us ke bāzū par pīçhe se hāth rakhā aur kahā keh tum ăhle Kitāb ke kis guroh se ho? Us ne kahā keh Yahūdī hūṅ. Āp raḍiya Allāhu ‘anhu ne farmāyā: tujhe is amr par kis ne majbūr kiyā jo maiṅ dekh rahā hūṅ? Us ne kahā keh maiṅ ṭăks kī adā’egī aur apnī ẓarūrīyāt purī karne ke liye buṛhāpe (meṅ kamā nah sakne) kī waj·h se bhīk māṅgtā hūṅ. Ḥaẓrat ‘Umar Fārūq raḍiya Allāhu ‘anhu ne us kā hāth pakṛā aur use apne ghar le ga’e aur use apne ghar se kuçh māl diyā. Phir use baitul-māl ke ḳhāzin ḳi ṭaraf bhejā aur kahā keh ise aur is qabīl ke dūsre logoṅ ko dekho. Ḳhudā kī qasam! Ham ne is ke sāth inṣāf nahīṅ kiyā keh is kī jawānī se to ham ne fā’edah uṭhāyā aur buṛhāpe meṅ ise ruswā kar diyā. (Phir Āp ne yeh āyat paṛhī:) ﴾**Be-shak ṣadaqāt fuqarā’ aur masākīn ke liye haiṅ**﴿. (aur farmāyā:) fuqarā’ se murād Musalmān haiṅ aur yeh ăhle kitāb (ġhair-Muslim shăhrī) masākīn meṅ se hai. Aur Ḥaẓrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu ne us

(1) al-Tawbah, 9: 60

(2) Abū Yūsuf, Kitāb al-Ḳharāj: 136

se aur us jaise dīgar kam-zor logoṅ se ṭăks ḳhatm kar diyā.”

3. Ḥaẕrat ‘Abd Allāh bin Ḥadrad Aslamī bayān karte haiṅ:

لما قدمنا مع عمر بن الخطاب الجابية، إذا هو بشيخ من أهل الذمة يستطعم فسأل عنه، فقلنا : يا أمير المؤمنين! هذا رجل من أهل الذمة كبر وضعف. فوضع عنه عمر الجزية التى فى رقبته. وقال : كلفتموه الجزية حتى إذا ضعف تركتموه يستطعم. فأجرى عليه من بيت المال عشرة دراهم، وكان له عيال.[1]

“Jab Ḥaẕrat ‘Umar bin al-Ḳhaṭṭāb raḍiya Allāhu ‘anhu ke sāth Jābiyah ā’e to ġhair-Muslim shăhriyoṅ meṅ se ke būṛhe shaḳhṣ ko dekhā jo khānā māṅg rahā thā. Āp raḍiya Allāhu ‘anhu ne us shaḳhṣ ke bāre meṅ pūçhā to ham ne ‘arẕ kiyā: ae Amīr al-Mu’minīn! Yeh shaḳhṣ ġhair-Muslim shăhrī hai jo būṛhā aur kam-zor ho gayā hai. Āp raḍiya Allāhu ‘anhu ne us ke z̲imme ṭăks ko ḳhatm kar diyā aur farmāyā: tum ne (sārī zindagī) is se ṭăks wuṣūl kiyā, ab jab-keh woh kam-zor ho gayā hai use khānā māṅgne ke liye çhoṛ diyā hai. Phir Āp ne baitul-māl se us ke liye das dirham (māhānah waẕīfah) muqarrar kar diyā kyūṅ-keh us ke ăhl-o ‘iyāl bhī the.”

(1) Ibn ‘Asākir fī Tārīḳh Dimashq al-kabīr, 27: 334

4. ‘Ăhde ‘Uthmānī meṅ Ġhair-Muslimoṅ ke Taḥaffuẓ kī Qānūnī Ḥaisīyat

1. Ķhilāfate Rāshidah kā tīsrā daur shurū‘ hī alam-nāk ḥādesah se huwā keh ek ġhair-Muslim ne ķhalīfa’e waqt Ḥaẕrat ‘Umar Fārūq raḍiya Allāhu ‘anhu par qātilānāh ḥamlah kiyā aur Āp shahīd ho ga’e. Ḥaẕrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu ke ṣāḥib-zāde Ḥaẕrat ‘Ubayd Allāh bin ‘Umar ne ġhuṣṣah meṅ ā kar qatl kī sāzish meṅ mulawwas tīn ādmiyoṅ ko qatl kar diyā, jis meṅ se ke Musalmān aur do ġhair-Muslim ‘Īsyā’ī the. Ḥaẕrat ‘Ubayd Allāh ko girif-tār kar liyā gayā. Ķhalīfa’e sālis ne masnade ķhilāfat par baiṭhte hī sab se păhle is mu‘āmalah ke bāre meṅ Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum se rā’e lī, tamām Ṣaḥābah kī rā’e yeh thī keh ‘Ubayd Allāh bin ‘Umar ko qatl kar diyā jā’e. Lehāzā yeh amr yaqīnī ho gayā thā keh qiṣāṣ meṅ Ḥaẕrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu ke ṣāḥib-zāde ‘Ubayd Allāh bin ‘Umar ko sazā’e maut de dī jātī lekin maqtūlīn ke wurasa’ kī apnī riẕā-mandī se ķhūn-bahā par muṣālaḥat ho ga’ī aur ķhūn-bahā (diyat) kī raqam tīnoṅ maqtūlīn ke liye bar-ā-bar taqsīm kar dī ga’ī.[1]

2. Imām Abū ‘Ubayd, Imām Ḥumayd bin Zanjawayh aur Balādhurī ne ġhair-Muslimoṅ se muta‘alliq Sayyidinā ‘Uthmāne Ġhanī raḍiya Allāhu ‘anhu ke sarkārī farmān-nāmah ke yeh alfāẓ naql kiye haiṅ:

(1) Ibn Sa‘d fī Ṭabaqāt al-kubrá, 5: 17

إنّی أُوصیک بهم خیراً فإنهم قومٌ لَهُمُ الذِمَّة.[1]

> “Maiṅ tumheṅ un ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke sāth ḥusne sulūk kī naṣīḥat kartā hūṅ. Yeh woh qaum hai jinheṅ jān-o māl, ‘izzat-o ābrū aur maẕhabī taḥaffuẓ kī mukammal amān dī jā chukī hai.”

Is se ma‘lūm huwa keh Islāmī riyāsat meṅ Musalmānoṅ aur ġhair-Muslim aqallīyatoṅ ke ḳhūn kī ḥurmat bar-ā-bar hai.

5. ‘Ăhde ‘Alawī meṅ Ġhair-Muslimoṅ ke Taḥaffuẓ kī Qānūnī Ḥaisiyat

Sayyidinā ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ke ‘ăhde ḳhilāfat meṅ bhī ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke ḥuqūq isī ṭarḥ măḥfūẓ-o mŏḥtaram rahe aur unheṅ jān-o māl aur ‘izzat-o ābrū kā mukammal taḥaffuẓ ḥāṣil rahā.

1. Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ke pāṣ ek Musalmān ko pakaṛ kar lāyā gayā jis ne ek ġhair-Muslim ko qatl kiyā thā. S̱ubūt farāham ho jāne ke ba‘d Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ne qiṣās meṅ ġhair-Muslim ke badle Musalmān ko qatl kiye jāne kā ḥukm diyā. Qātil ke wuras̱ā’ ne maqtūl ke bhā’ī ko ḳhūn-bahā de kar rāẓī kar liyā. Ḥaẓrat

---

(1) 1. Ibn Sa‘d fī Ṭabaqāt al-kubrá, 1: 360
2. Abū Yūsuf, Kitāb al-Ḳharāj: 80
3. Abū ‘Ubayd Qāsim fī Kitāb al-Amwāl: 246, raqam: 505
4. Ibn Zanjawayh fī Kitāb al-Amwāl: 451, raqam: 732
5. Balāḏhurī fī Futūḥ al-buldān: 91

'Alī raḍiya Allāhu 'anhu ko jab is kā 'ilm huwā to Āp ne maqtūl ke wurasā' ko farmāyā:

لَعَلَّهُمْ فَزَّعُوْكَ أَوْ هَدَّدُوْكَ.

"Shāyad in logoṅ ne tujhe ḍarā dhamkā kar tujh se yeh kăhălwāyā hai."

Us ne kahā: nahīṅ, bāt dar-aṣl yeh hai keh qātil ke qatl kiye jāne se merā bhā'ī to wā-pas āne se rahā aur ab yeh mujhe us kī diyat de rahe haiṅ jo pas-māṅdagān ke liye kisī ḥad tak kifāyat karegī. Is liye maiṅ ḳhụd apnī marẓī se ba-ġhair kisī dabā'o ke maiṅ mu'āfī de rahā hūṅ. Is par Ḥaẓrat 'Alī raḍiya Allāhu 'anhu ne farmayā: achçhā tumhārī marẓī. Tum ziyādah beh-tar samajhte ho. Lekin ba-har ḥāl hamārī ḥukūmat kā uṣūl yehī hai keh:

مَنْ كَانَ لَه ذِمَّتُنَا، فَدَمُه كَدَمِنَا، وَدِيَتُه كَدِيَتِنَا.[1]

"Jo hamārī ġhair-Muslim ra'āyā meṅ se hai us kā ḳhūn hamārā ḳhūn bar-ā-bar haiṅ aur us kī diyat bhī hamārī diyat hī kī ṭarḥ hai."

2. Ek dūsrī riwāyat ke muṭābiq Ḥaẓrat 'Alī raḍiya Allāhu 'anhu ne farmāyā:

إِذَا قَتَلَ الْمُسْلِمُ النَّصْرَانِيَّ قُتِلَ بِهِ.[2]

(1) 1. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 8: 34
2. Shāfi'ī , al-Musnad, 1: 344
3. Shaybānī, al-Ḥujjah, 4: 355

(2) 1. Shaybānī, al-Ḥujjah, 4: 349

“Agar kisī Musalmān ne ‘Īsā’ī ko qatl kiyā to woh Musalmān (us ke qiṣās meṅ) qatl kiyā jā’egā.”

6. ‘Ăhde ‘Umar bin ‘Abd al-‘Azīz raḍiya Allāhu ‘anhu meṅ Ġhair-Muslimoṅ ke Taḥaffuẓ kī Qānūnī Ḥaisiyat

1. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam aur Ḳhulafā’e Rāshidīn ke uswa’e mubārakah ke muṭābiq Ḥaẓrat ‘Umar bin ‘Abd al-‘Azīz raḍiya Allāhu ‘anhu apne mā tăḥt afsarān ko ḥukm dete the:

أَنْ لَا تَهْدِمُوْا كَنِيْسَةً وَلَا بِيْعَةً وَلَا بَيْتَ نَارٍ.(1)

“Kisī girjā, kalīsā aur ātish-kadah ko mismār nah kao.”

2. Tārīḳhe Islām kā mash·hūr wāqe‘ah hai keh Walīd bin ‘Abd al-Malik Umawī ne Dimashq ke kanīsah Yūḥannā ko zabar-dastī ‘Īsā’iyoṅ se çhīn kar masjid meṅ shāmil kar liyā thā. Jab Ḥaẓrat ‘Umar bin ‘Abd al-‘Azīz raḍiya Allāhu ‘anhu ko ḳhabar pahŏṅchī to Āp ne masjid kā woh ḥiṣṣah munhadim karwā ke ‘Īsā’iyoṅ ko wā-pas karwā diyā. Riwāyat meṅ hai:

2. Shāfi‘ī, al-Umm, 7: 320

(1) Ibn Qayyim fī Aḥkām ahl al-ḏẖimmah, 3: 1200

فَلَمَّا اسْتَخْلَفَ عُمَرُ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيْزِ رضى الله عنه، شَكَى النَّصَارى إِلَيْهِ مَا فَعَلَ الْوَلِيْدُ بِهِمْ فِيْ كَنِيْسَتِهِمْ، فَكَتَبَ إِلَى عَامِلِهِ يَأْمُرُهُ بِرَدِّ مَا زَادَهُ فِي الْمَسْجِدِ.(1)

"Jab Ḥaẕrat 'Umar bin 'Abd al-'Azīz raḍiya Allāhu 'anhu taḳhte ḳhilāfat par mutamakkin huwe aur 'Īsā'iyoṅ ne un se Walīd ke kaīnsah par kiye ga'e ẓālimānah qabẓah kī shikāyat kī to unhoṅ ne apne 'āmil ko ḥukm diyā keh masjid kā jitnā ḥiṣṣah girjā kī zamīn par ta'mīr kiyā gayā hai use munhadim kar ke wā-pas 'Īsā'iyoṅ ke ḥawālah kar do. So aisā kar diyā gayā."

3. Bal-keh ek mauqa' par Ḥaẕrat 'Umar bin 'Abd al-'Azīz raḍiya Allāhu 'anhu ne farmāyā:

إِنْ كَانَتْ مِنَ الْخَمْسِ عَشَرَةَ كَنِيْسَةً الَّتِيْ فِي عَهْدِهِمْ فَلَا سَبِيْلَ لَكَ إِلَيْهَا.(2)

"Agar ko'ī aur girjā bhī un pandrah girjoṅ meṅ se ho jo un ke zamānah meṅ maujūd the tab bhī un meṅ se ek bhī munhadim nahīṅ kar sakte."

Ḥaẕrat 'Umar bin 'Abd al-'Azīz raḍiya Allāhu 'anhu se marwī hai keh Āp ne ek gawarnar ko us Musalmān ke bāre meṅ likhā jis ne kisī mu'āḥid ko qatl kiyā thā. Āp ne

(1) Balādẖurī fī Futūḥ al-buldān: 150

(2) 1. Abū 'Ubayd Qāsim fī Kitāb al-Amwāl: 201, raqam: 426
2. Ibn Zanjawayh fī Kitāb al-Amwāl: 387, raqam: 635

use ḥukm diyā keh us Musalmān ko maqtūl ke walī ke ḥawāle kar diyā jā’e. Agar walī chāhe to use qatl kar de aur chāhe to mu‘āf kar de. Us gawarnar ne qātil ko maqtūl ke walī ke ḥawāle kar diyā aur use **capital punishment** dī ga’ī.(1)

‘Ăhde Risālat Ma’āb ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ho yā daure Ṣaḥābah yā un ke ba‘d ke adwār; Islāmī tārīḳh ġhair-Muslim shăhriyoṅ se mis̠ālī ḥusne sulūk ke hazāroṅ wāqe‘āt se bharī hū’ī hai. Dīgar maẕāhib aur aqwām se ta‘alluq rakhne wale afrād Islāmī riyāsat meṅ pur-sukūn zindagī guzārte the, ḥattá keh woh Islāmī daure ḥukūmat ko apne sābiqah ḥukm-rānoṅ ke adwār se beh-tar qarār dete the. Un kī ‘ibādat-gāheṅ măḥfūẓ thīṅ, unheṅ apne maẕhab par qā’im răhne aur ‘amal karne kī mukammal azādī thī, baitul-māl se un kī tamām mu‘āshī ẓarūrīyāt pūrī kī jātī thīṅ. Musalmānoṅ kā mis̠alī ḥusne sulūk aur a‘lá aḳhlāqī kirdār dekh kar lākhoṅ afrād ne apnī marẓī se Islām qubūl kar liyā thā.

Ta‘ajjub hai maujūdah daur ke Dăhshat-gard aur intehā-pasand nām-nihād Musalmānoṅ par jin kī qatl-o ġhārat-garī aur fasād fil-‘arẓ se Muslim riyāsat ke ġhair-Muslim to kujā Musalmān bhī măḥfūẓ nahīṅ rahe, mu‘āshare kā amn tabāh ho chukā hai aur amlāk tabāh ho rahī hain. Un kā maujūdah chehrah Islām ke chaudah sau sāl raushan chehre ko bhī dāġh-dār banā rahā hai. Yeh Dăhshat-

(1) ‘Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 10: 101, raqam: 18518

gardī Islām kī ḳhidmat nahīṅ bal-keh dunyā bhar meṅ Islām kī bad-nāmī kā bā‘is̲ hai.

Faṣl duwum

Ġhair-Muslimoṅ par Apnā ‘Aqīdah Musallaṭ Karne aur un kī ‘Ibādat-gāheṅ Munhadim Karne kī Mumāna‘at

Islām ġhair-Muslimoṅ ko mukammal maẕhabī āzādī detā hai aur Islāmī mamlukat un ke ‘aqā’id-o ‘ibādāt se ta‘ruẓ nahīṅ kartī. Islāmī ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke jān-o māl kī ṭarḥ un kī ‘ibādat-gāhoṅ aur muqaddas maqāmāt ko bhī mukammal taḥaffuẓ farāham kartā hai. Al-ġharaẓ Islāmī taḥammul-o bar-dāsht aur rawā-dārī kā woh namūnah farāhām kartā hai jo dunyā kā ko’ī mu‘āsharah farāham nahīṅ kar saktā. Qur’ān Majīd meṅ Allāh Rab al-‘izzat ne ăhle īmān ko yahāṅ tak ḥukm diyā hai keh ġhair-Muslimoṅ jhūṭe ma‘būdoṅ (butoṅ) ko bhī gāliyāṅ nah do. Irshād hotā hai:

وَلَا تَسُبُّوا الَّذِيْنَ يَدْعُوْنَ مِنْ دُوْنِ اللهِ فَيَسُبُّوا اللهَ عَدْوًا بِغَيْرِ عِلْمٍ.[1]

> “Aur (ae Musalmāno!) Tum un jhūṭe ma‘būdoṅ) ko gālī mat do jinheṅ yeh (mushrik log) Allāh ke siwā pūjte haiṅ phir woh log (bhī jawāban) jahālat ke bā‘is̱ ẓulm karte huwe Allāh kī shān meṅ dushnām-ṭarāzī karne lageṅge.”

Bainul-maẕāhib rawā-dārī kā is se beh-tar namūnah pesh nahīṅ kiyā jā saktā.

1. Apne Maẕhab par Qā’im Răhne aur Us par ‘Amal Karne kī Mukammal Āzādī

(1) al-An‘ām, 6: 108

Dīne Islām meṅ kisī ko Musalmān karne ke liye jabr kī ijāzat nahīṅ hai. Islāmī riyāsat meṅ kisī bhī shăhrī ko jabran mazhab badalne par majbūr nahīṅ kiyā jā saktā.

1. Allāh Ta'ālá kā farmān hai:

لَآ اِكْرَاهَ فِی الدِّيْنِ قف قَدْ تَّبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَیِّ.[1]

"Dīn meṅ ko'ī zabar-dastī nahīṅ, be-shak hidāyat gum-rāhī se wāẓeḥ ṭaur par mumtāz ho chukī hai."

Ḥāfiẓ Ibn Kathīr is āyat kī tafsīr yuṅ bayān karte haiṅ:

لا تكرهوا أحدا على الدخول فى دين الإسلام، فإنه بيّن واضح جليّ دلائله وبراهينه، لا يحتاج إلى أن يكره أحد على الدخول فيه.[2]

"Tum kisī ko Dīne Islām meṅ dāḳhil hone par majbūr nah karo kyūṅ-keh yeh Dīn wāẓeḥ aur numāyān dalā'il aur barāhīn-wālā hai aur yeh is chīz kā mŏḥtāj nahīṅ keh kisī ko majbūran is meṅ dāḳhil kiyā jā'e."

2. Irshāde Bārī Ta'ālá hai:

اَفَاَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتّٰی يَكُوْنُوْا مُؤْمِنِيْنَ۝[3]

"To kyā Āp logoṅ par jabr kareṅge yahāṅ tak keh woh Momin ho jā'eṅ."

(1) al-Baqarah, 2: 256
(2) Ibn Kaṯhīr fī Tafsīr al-Qur'ān al-'Aẓīm, 1: 310
(3) Yūnus, 10: 99

Allāh Ta‘ālá ne logoṅ ko zabar-dastī dā’era’e Islām meṅ dāḳḥil karne se man‘a kar diyā hai. Is liye ġhair-Muslim shăhriyoṅ ko Islām meṅ dāḳhil hone par majbūr nahīṅ kiyā jā’egā kyūṅ-keh Musalmānoṅ ke hāṅ īmān măḥẕ ek kalimah nahīṅ jo zabān se adā kiyā jātā hai yā măḥẕ aise af‘āl kā nām nahīṅ jo badan se adā hote haiṅ bal-keh us kī bunyād dil kī taṣdiq par hai, is liye is bāb meṅ jabr-o ikrāh kī ijāzat nahīṅ dī ga’ī.

Sayyidinā ‘Umar Fārūq raḍiya Allāhu ‘anhu ne ăhle Quds ko jo amān dī thī us ke alfāẓ Islāmī riyāsat meṅ ġhair-Muslim shăhriyoṅ ko muyassar maẕhabī āzādī kā dastūr haiṅ:

هذا ما أعطى عبد الله عمر أمير المؤمنين أهل إيلياء من الأمان، أعطاهم أمانا لأنفسهم وأموالهم ولكنائسهم وصلبانهم، وسقيمها وبريئها وسائر ملتها، أنه لا تسكن كنائسهم ولا تهدم ولا ينتقص منها ولا من حيزها، ولا من صليبهم، ولا من شيء من أموالهم، ولا يكرهون على دينهم، ولا يضار أحد منهم، ولا يسكن بإيلياء معهم أحد من اليهود.[1]

“Yeh woh amān hai jo Allāh ke bande ‘Umar bin al-Ḳhaṭṭāb Amīr al-Mu’minīn ne Īliyā ko dī. Un kī jānoṅ, un ke awmāl, un ke kalīsā’oṅ, un kī ṣalīboṅ aur un kī sārī millat ko amān dī ga’ī hai. Un ke girjoṅ ko band kiyā jā’e nah girāyā jā’e, nah hī un meṅ kamī kī jā’e aur nah un ke iḥāṭoṅ ko sukeṛā jā’e, aur

(1) Ṭabarī fī Tārīḳh al-umam wa-al-mulūk, 2: 449

nah un kī ṣalībоṅ meṅ kamī kī jā'e aur nah hī un ke amwāl meṅ kamī kī jā'e aur kisī ko apnā Dīn çhoṛne par majbūr nah kiyā jā'e, aur nah kisī ko taklīf pahŏṅchā'ī jā'e aur nah un ke sāth (jabran) Yahūdiyoṅ meṅ se kisī ko ṭhăhrāyā jā'e (kyūṅ-keh us zamānah meṅ Masīḥī logoṅ aur Yahūd meṅ baṛī 'adāwat thī)."

Prŏfesar Filipf Ke Ḥiiṭṭī (**Philil K. Hitti**) likhte haiṅ:

They (non-Muslims) were allowed the jurisdiction of their own canon laws as administered by the respective heads of their religious communities. This state of partial autonomy, recognized later by the Sultans of Turkey, has been retained by the Arab successor states.(1)

"Ġhair-Muslimoṅ ko ijāzat thī keh woh apnī kamyūniṭī ke sar-ba-rāhoṅ ke niẓām ke tăḥṭ apne maẕhabī qawānīn ke muṭābiq apne mu'āmalāt chalā'eṅ. Yeh juzwī ḳhụd-muḳhtārī – jise 'Arab jā-nishīn riyāsatoṅ ne bar-qarār rakhā thā – ba'd az-āṅ Turk Salāṭīn ne bhī taslīm kī thī."

Prŏfesar **Hitti** mazīd **chapter xx** meṅ likhte haiṅ:

All non-Moslems being allowed autonomy under thier own religious heads.(2)

(1) Hitti, History of the Arabs, p. 170.
(2) Hitti, History of the Arabs, p. 225.

“Tamām ġhair-Muslimoṅ ko un ke apne-apne maẕhabī răh-numā’oṅ kī sar-ba-rāhī meṅ ḳhụd-muḳhtār ḥaiṡīyat dī ga’ī thī.”

Woh isī bāb meṅ ṣafḥah 231 meṅ likhte haiṅ:

Syria as a whole remained largely Christian until the third Moslem century.... In fact the Lebanon remained Christian in faith and Syriac in speech for centuries after the conquest.

“Terahwīṅ ṣadī Hijrī tak Shām kā baṟā ḥiṣṣah ziyādah-tar ‘Īsā’ī rahā. ..... Dar-ḥaqīqat Lubnān bhī fatḥ hone ke ṣadiyoṅ ba‘d tak ‘aqīde ke leḥāẓ se ‘Īsā’ī rahā jab-keh wahāṅ zabān Shāmī (ya‘nī ‘Arabī) bolī jātī thī.”

Ġhair-Muslim mustashriqīn ke maẕkūrah bālā ḥawālah-jāt se is amr kī taṣdīq ho jātī hai keh Islāmī ḥukūmateṅ ta‘līmāte Nabawī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam aur aḥkāme Islāmī ke tăḥt maftūḥah mamālik aur shăhroṅ meṅ apnī ḥukūmatoṅ ke qiyām ke bā-wujūd ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke maẕhab aur ‘aqīde ko tabdīl karne ke liye dabā’o yā jabr jā’iz nahīṅ samajhtī thīṅ, aur unheṅ mukammal maẕhabī āzādī aur taḥaffuẓ farāham kartī thīṅ. Isī waj·h se woh futūhāt ke ba‘d bhī ṣadiyoṅ tak apne Masīḥī maẕhab par bar-qarār rahe aur Islāmī ḥukūmatoṅ ko is par iḳhtelāf-o inkār nah hotā thā. Islām kī yehī ‘aẓamat hai jis kā e‘terāf āj bhī ġhair-Muslim mu’arriḳhīn aur muḥaqqiqīn khule alfāẓ meṅ karte haiṅ.

2. Mazẖabī Iḳhtelāf kī Binā par Kisī Ġhair-Muslim kī Jān-o Māl ko Talaf Karnā Ḥarām hai

Dīn-o mazẖab kā iḳhtelāf qaṭ‘ī ṭaur par kisī ko qatl karne aur māl lūṭne kā sabab nahīṅ ban saktā. Kisī insān par ẓulm-o ziyādatī karnā ḳhẉāh us ka ta‘alluq kisī mazẖab se ho aur woh ẓulm-o ziyādatī ḳhẉāh qatl kī shakl meṅ ho, īẕā-rasānī yā us ke ūpar jhūṭe ilzām aur tŏhmat kī shakl meṅ, sab ḥarām hai. Aisī har qism kī ziyādatī kā qiṣāṣ ya‘nī badlah wājib hogā. Irshāde Bārī Ta‘ālá hai:

يٰاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلٰى.[1]

“Ae īmān wālo! Tum par un ke ḳhūn kā badlah (qiṣāṣ) farẓ kiyā gayā hai jo nā-ḥaq qatl kiye jā’eṅ.”

Yahāṅ قَتْلٰى kā lafẓ ‘ām hai jo Musalmān aur ġhair-Muslim donoṅ ko shāmil hai aur qiṣāṣ meṅ bhī yehī ḥukm hai hai jaise jān kā badlah jān, yeh Muslim aur ġhair-Muslim har kisī kī jān ho saktī hai. Ek aur maqām par rshāde Bārī Ta‘ālá hai:

وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيْهَآ اَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ لا وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالْاَنْفَ بِالْاَنْفِ وَالْاُذُنَ بِالْاُذُنِ وَالسِّنَّ بِالسِّنِّ لا وَالْجُرُوْحَ قِصَاصٌ.[2]

“Aur ham ne us (Tawrāt) meṅ un par farẓ kar diyā thā keh jān ke badle jān aur āṅkh ke ‘iwaẓ āṅkh aur

(1) al-Baqarah, 2: 178

(2) al-Mā’idah, 5: 45

nāk ke badle nāk aur kān ke ‘iwaẓ kān aur dāṅt ke badle dāṅt aur zaḳhmoṅ meṅ (bhī) badlah hai.”

Isī ṭarḥ agar ko’ī Musalmān kisī ġhair-Muslim shăhrī kā māl churā’e to us par ḥad jāri kī jā’egī. ‘Allāmah Ibn Rushd kăhte haiṅ keh is mu‘āmale meṅ Musalmānoṅ kā ijmā‘ hai keh agar ko’ī Musalmān kisī ġhair-Muslim shăhrī kā māl churā’e to us par ḥad jārī kī jā’egī.[1]

Lehāẕā yeh amr mutaḥaqqaq ho jātā hai keh maẕāhib kā iḳhtelāf jān-o māl ko dūsroṅ ke liye ḥalāl nahīṅ kartā.

3. Ġhair-Muslimoṅ kī ‘Ibādat-gāhoṅ kā Taḥaffuẓ Sunnate Muḥammad ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam hai

Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne ġhair-Muslimoṅ kī ‘ibādat-gāhoṅ ko bar-qarār rakhā. ‘Allāmah Ibn Qayyim **“Aḥkām ahl al-d̲h̲immah”** meṅ fatḥe Ḳhaybar ke mauqa‘ par Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam kā ma‘mūl mubārak naql karte haiṅ keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne fatḥe Ḳhaybar ke ba‘d wahāṅ ke ġhair-Muslimoṅ ko un kī ‘ibādat-gāhoṅ par bar-qarār rakhā aur un kī ‘ibādat-gāhoṅ ko mismār nahīṅ farmāyā. Ba‘d az-āṅ jab dīgar ‘ilāqe salṭanate Islāmī meṅ shāmil huwe to Ḳhulafā’e Rāshidīn aur Ṣaḥāba’e kirām raḍiya Allāhu ‘anhum ne bhī ittebā‘e Nabwī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam karte huwe un mulkoṅ meṅ

(1) Ibn Rushd fī Bidāyaṫ al-mujtahid, 2: 299

maujūd ġhair-Muslimoṅ kī kisī ‘ibādat-gāh ko mismār nahīṅ kiyā.[1]

4. Ġhair-Muslimoṅ kī ‘Ibādat-gāhoṅ kā Taḥaffuẓ Lāzim hai

Qur’ān-o Ḥadīs̱ kī rū se Islāmī riyāsat par lāzim hai keh woh tamām maẕāhib ke maẕhabī maqāmāt aur ‘ibādat-gāhoṅ kī ḥurmat kā ḳhayāl rakhe aur unheṅ taḥaffuẓ farāham kare. Qur’ān Majīd meṅ sūrat al-Ḥajj meṅ irshāde girāmī hai:

وَلَوْلَا دَفْعُ اللهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَّهُدِّمَتْ صَوَامِعُ وَبِيَعٌ وَّصَلَوٰتٌ وَّمَسٰجِدُ يُذْكَرُ فِيْهَا اسْمُ اللهِ كَثِيْرًا.[2]

“Aur agar Allāh insānī ṭabaqāt meṅ se ba‘ẓ ko ba’ẓ ke ẕarī‘e haṭ̤ātā nah răhtā to ḳhānqāheṅ aur girje aur kalīse aur masjideṅ (ya‘nī tamām adyān ke maẕhabī marākiz aur ‘ibādat-gāheṅ) mismār aur wīrān kar dī jāteṅ jin meṅ kas̱rat se Allāh ke nām kā ẕikr kiyā jātā hai.”

Imām Abū Bakr al-Jaṣṣāṣ **“Aḥkām al-Qur’ān”** meṅ darje bālā āyat kī tafsīr meṅ Imām Ḥasan Baṣrī kā qaul naql karte haiṅ:

(1) Ibn Qayyim fī Aḥkām ahl al-d̲h̲immah, 3: 1199

(2) al-Ḥajj: 22‘ 40

يَدْفَعُ عَنْ هَدْمِ مُصَلَّيَاتِ أَهْلِ الذِّمَّةِ بِالْمُؤْمِنِيْنَ.(1)

“Allāh Ta‘ālá Mominīn ke zarī‘e ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke kalīsā’oṅ kā inhedām roktā hai (ya‘nī Musalmānoṅ ke zarī‘e un kī ḥifāẓat farmātā hai).”

Isī āyat kī tashrīḥ meṅ Imām Abū Bakr al-Jaṣṣāṣ mazīd farmāte haiṅ:

فِى الْآيَةِ دَلِيْلٌ عَلَى أَنَّ هَذِهِ الْمَوَاضِعَ الْمَذْكُوْرَةَ لَا يَجُوْزُ أَنْ تُهْدَمَ عَلَى مَنْ كَانَ لَهُ ذِمَّةٌ أَوْ عَهْدٌ مِنَ الْكُفَّارِ.(2)

“Aur āyat meṅ is bāt par dalīl hai keh mazkūrah jagahoṅ (ya‘nī ‘ibādat-gāhoṅ) kā girānā jā’iz nahīṅ agar-cheh woh ġhair-Muslim shăhriyoṅ kī hī hoṅ.”

Isī āyate karīmah kī tashrīḥ meṅ اخفش Aḳhfash bayān karte haiṅ keh ġhair-Muslim shăhriyoṅ kī ‘ibādat-gāheṅ hargiz girā’ī nahīṅ jā’eṅgī ya‘nī Islāmī riyāsat kā farīẓah hai keh unheṅ kāmil taḥaffuẓ farāham kare. Har qaum apnī iqdār kā taḥaffuẓ kartī hai, apnī riwāyāt aur saqāfat ko faroġh denā us kā jamhūrī ḥaq hai. Chunāṅ-cheh mazhabī iḳhtelāfāt ke bā-wujūd Musalmānoṅ ko ḥukm diyā gayā hai hai woh ġhair-Muslimoṅ kī ‘ibādat-gāhoṅ kā taḥaffuẓ kareṅ.

(1) 1. Jaṣṣāṣ fī Aḥkām al-Qur’ān, 5: 83
2. Ibn Qayyim fī Aḥkām ahl al-dhimmah, 3: 1169

(2) Jaṣṣāṣ fī Aḥkām al-Qur’ān, 5: 83

‘Allāmah Ibn Qayyim **“Aḥkām ahl al-d̲h̲immah”** meṅ likhte haiṅ:

يَدْفَعُ عَنْ مَوَاضِعِ مُتَعَبَّدَاتِهِمْ بِالْمُسْلِمِيْنَ.... كَمَا يُحِبُّ الدَّفْعَ عَنْ أَرْبَابِهَا وَإِنْ كَانَ يُبْغِضُهُمْ، وَهَذَا الْقَوْلُ هُوَ الرَّاجِحُ، وَهُوَ مَذْهَبُ ابْنَ عَبَّاسٍ.[1]

“Allāh Ta‘ālá Musalmānoṅ ke zarī‘e un kī ‘ibādat-gāhoṅ kā difā‘ farmātā hai. ..... Jaisā keh woh un ke ma‘būdoṅ kā difā‘ kartā hai muḳhālif aur nā-pasandīdah ‘aqīdah hone ke bā-wujūd. yehī qaul rājeḥ hai aur yehī Ḥaẕrat Ibn ‘Abbās raḍiya Allāhu ‘anhumā kā mauqif bhī hai.”

5. Muslim Aks̲arīyatī ‘Ilāqoṅ meṅ bhī Wāqe‘ Ġhair-Muslim ‘Ibādat-gāheṅ Mismār Karne kī Mumāna‘at

Muslim aks̲arīyatī ‘ilāqoṅ meṅ bhī wāqe‘ ġhair-Muslim shăhriyoṅ kī ‘ibādat-gāhoṅ ko mismār karne kī saḳhtī se mumāna‘at hai bal-keh un kā taḥaffuẓ Islāmī riyāsat kā ā’īnī farẕ hai. Imām Jaṣṣāṣ ne **“Aḥkām al-Qur’ān”** meṅ Muḥammad bin al-Ḥasan kā yeh qaul naql kiyā hai:

فِيْ أَرْضِ الصُّلْحِ إِذَا صَارَتْ مِصْرًا لِلْمُسْلِمِيْنَ، لَمْ يُهْدَمْ مَا كَانَ فِيْهَا مِنْ بِيْعَةٍ أَوْ كَنِيْسَةٍ أَوْ بَيْتِ نَارٍ.[2]

(1) Ibn Qayyim fī Aḥkām ahl al-d̲h̲immah, 3: 1169

(2) Jaṣṣāṣ fī Aḥkām al-Qur’ān, 5: 83

> “Ṣulḥ kī sar-zamīn par jab Musalmānoṅ kā ko’ī shăhr ban jā’e to us meṅ bhī pā’e jāne wāle girje, kalīse yā ātish-kade hargiz girā’e nahīṅ jā’eṅge.”

Is ḥiṣṣa’e băḥs̲ se s̲ābit ho gayā keh jab Islām hameṅ ḥukm detā hai keh ham apne waṭan meṅ maujūd ġhair-Muslimoṅ kī ‘ibādat-gāhoṅ tak kā har leḥāẓ se taḥaffuẓ kareṅ aur unheṅ un kī ‘ibādat-gāhoṅ meṅ āzādānah ‘ibādat kā mauqa‘ farmāham kareṅ, to phir yeh kaise mumkin hai keh ko’ī shaḳhṣ masājid meṅ Allāh Ta‘ālá kī ‘ibādat-o bandagī meṅ maṣrūf logoṅ ko maut ke ghāṭ utār de, masājid ko bamoṅ ke z̲arī‘e mismār kar de aur ḳhụd ko Musalmān bhī kăhlā’e!

Faṣl siwum

Islāmī Riyāsat meṅ Ġhair-Muslim Shăhriyoṅ ke Bunyādī Ḥuqūq se Muta‘alliq Qawā‘id

(Legal Maxims)

Muslim riyāsat meṅ ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke ḥuqūq se muta‘alliq Qur’ān-o Ḥadīs̱ ke wāẓeḥ aḥkāmāt, ‘ăhde Risālat Ma’āb ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam aur daure Ṣaḥābah meṅ ġhair-Muslim shăhriyoṅ se ḥusne sulūk ke naẕā’ir ke ẕarī‘e is amr kī waẓāḥat ho chukī hai keh Islām ġhair-Muslimoṅ ko nah ṣirf Musalmānoṅ jaise tamām ḥuqūq ‘aṭā kartā hai bal-keh unheṅ har qism kā taḥaffuẓ bhī detā hai. Ka’ī ṣadiyoṅ par mushtamil Islāmī tārīḳh meṅ is kī hazāroṅ mis̱āleṅ maujūd haiṅ. Guzashtah ṣafaḥāt meṅ kī ga’ī băḥs̱ se istinbāṭ karte huwe Islāmī riyāsat meṅ ġhair-Muslim shăhriyoṅ ke bunyādī ḥuqūq se muta‘alliq darje ẕail qawā‘id aur shar‘ī uṣūl (**legal maxims**) aḳhẕ kiyejā sakte haiṅ:

Qawā’id nambar 1:

Ġhair-Muslim shăhriyoṅ kī jān-o māl aur ‘izzat-o ābrū kā taḥaffuẓ Muslim riyāsat kī ẕimmah-dārī hai.

Qawā’id nambar 2:

Islāmī riyāsat meṅ Muslim aur ġhair-Muslim kā qiṣāṣ aur diyat bar-ā-bar hai.

Qawā’id nambar 3:

Islāmī riyāsat meṅ Muslim aur ġhair-Muslim ḳhūn kī ḥurmat yak-sāṅ hai.

Qawā’id nambar 4:

Islāmī riyāsat meṅ Muslim aur ġhair-Muslim shăhrī ke ḥuqūq-o farā’iẕ yak-sāṅ haiṅ.

Qawā’id nambar 5:

Ġhair-Muslimoṅ ko andarūnī wa bairūnī jāreḥīyat se taḥaffuẓ denā Muslim riyāsat kī z̠immah-dārī hai.

Qawā’id nambar 6:

Islāmī riyāsat meṅ ġhair-Muslim shăhriyoṅ ko apne maz̠hab par qā’im răhne kī mukammal āzādī hai.

Qawā’id nambar 7:

Ġhair-Muslimoṅ ko Islāmī riyāsat meṅ ‘ibādāt aur maz̠habī rusūmāt kī mukammal āzādī hai.

Qawā’id nambar 8:

Sifārat-kāroṅ ko taḥaffuẓ farāham karnā Muslim riyāsat kī z̠immah-dārī hai.

Qawā’id nambar 9:

Ġhair-Muslim ‘ibādat-gāhoṅ aur maz̠habī răh-numā’oṅ ko taḥaffuẓ farāham karnā Islāmī riyāsat kī z̠immah-dārī hai.

Qawā’id nambar 10:

Ma‘z̠ūrī, buṛhāpe aur ġharībī meṅ ġhair-Muslimoṅ kā ḳhayāl rakhnā Islāmī riyāsat kī z̠immah-dārī hai.

Qawā’id nambar 11:

Tamām maẕāhib kī ḥurmat kā taḥaffuẓ Islāmī riyāsat kī ẕimmah-dārī hai.

Mākhaz-o marāji‘

1. al-Qur’ān al-Ḥakīm

(2) Tafsīr al-Qur’ān

2. **Jaṣṣāṣ,** Abū Bakr Aḥmad bin ‘Alī Rāzī (305_370 Hijrī). **Aḥkām al-Qur’ān.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Iḥyā’ al-Turāth, 1405 Hijrī.

3. **Ibn Kathīr,** Abū al-Fiḍā’ Ismā‘īl bin ‘Umar bin Kathīr bin Ḍaw’ bin Kathīr bin Zar‘ Buṣrawī (701_774 Hijrī / 1301_1373 ‘Īsawī). **Tafsīr al-Qur’ān al-‘Aẓīm.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Fikr, 1401 Hijrī.

(3) al-Ḥadīth

4. **Bukhārī,** Abū ‘Abd Allāh Muḥammad Ismā‘īl bin Ibrāhīm bin Muġhīrah (194_256 Hijrī / 810_870 ‘Īsawī). **al-Ṣaḥīḥ.** Bayrūt, Lubnān: Dār Ibn Kathīr, al-Yamāmah, 1407 Hijrī / 1987 ‘Īsawī.

5. **Muslim,** Abū al-Ḥusayn Ibn al-Ḥajjāj bin Muslim bin Ward al-Qushayrī Naysābūrī (206_261 Hijrī / 821_875 ‘Īsawī). **al-Ṣaḥīḥ.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī.

Nasā’ī, Abū ‘Abd al-Raḥmān Aḥmad bin Shu‘ayb bin ‘Alī (215_303 Hijrī / 830_915 ‘Īsawī). **al-Sunan.**

Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1416 Hijrī / 1991 ‘Īsawī.

6. **Abū Dāwūd,** Sulaymān bin Ash‘ath bin Isḥāq bin Bashīr bin Shaddād Azdī Sajistānī (202_275 Hijrī / 817_889 ‘Īsawī). **al-Sunan.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Fikr, 1414 Hijrī / 1994 ‘Īsawī.

7. **Ibn Mājah,** Abū ‘Abd Allāh Muḥammad bin Yazīd Qazwīnī (209_273 Hijrī / 824_887 ‘Īsawī). **al-Sunan.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Fikr.

8. **Abū Nu‘aym,** Aḥmad bin ‘Abd Allāh bin Aḥmad Aṣbahānī (336_430 Hijrī / 948_1038 ‘Īsawī). **Musnad al-Imām Abī Ḥanīfah.** Riyāḍ, Sa‘ūdī ‘Arab: Maktabaṫ al-Kawthar, 1415 Hijrī.

9. **Mālik,** Ibn Anas bin Mālik raḍiya Allāhu ‘anhu bin Abī ‘Āmir bin ‘Amr bin Ḥārith Aṣbaḥī (93_179 Hijrī / 712_795 ‘Īsawī). **al-Muwattá.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī, 1406 Hijrī / 1985 ‘Īsawī.

10. **Shāfi‘ī,** Abū ‘Abd Allāh Muḥammad bin Idrīs bin ‘Abbās bin ‘Uthmān bin Shāfi‘ Qurashī (150_204 H). **al-Musnad.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah.

11. **Aḥmad bin Ḥanbal,** Abū ‘Abd Allāh Shaybānī (164_241 Hijrī / 780_855 ‘Īsawī). **al-Musnad.** Bayrūt, Lubnān: Mu’assasaṫ al-Risālah. 1420 Hijrī / 1999 ‘Īsawī.

12. **‘Abd al-Razzāq,** Abū Bakr bin Ḥammām bin Nāfi‘ Ṣan‘ānī (126_211 Hijrī / 844_826 ‘Īsawī). **al-Muṣannaf.** Bayrūt, Lubnān: al-Maktab al-Islāmī, 1403 Hijrī.

13. **Ibn Abī Shaybah,** Abū Bakr ‘Abd Allāh bin Muḥammad bin Abī Shaybah al-Kūfī (159_235 Hijrī / 776_849 ‘Īsawī). **al-Muṣannaf.** Riyāḍ, Sa‘ūdī ‘Arab: Maktabaṭ al-Rushd, 1409 Hijrī.

14. **‘Abd bin Ḥumayd,** Abū Muḥammad ‘Abd bin Ḥumayad bin Naṣr al-Kissī (Mutawaffá 249 Hijrī / 863 ‘Īsawī). **al-Musnad.** Qāhirah, Miṣr: Maktabaṫ al-Sunnah, 1408 Hijrī / 1988 ‘Īsawī.

15. **Dārimī,** Abū Muḥammad ‘Abd Allāh bin ‘Abd al-Raḥmān (181_255 Hijrī / 797_869 ‘Īsawī). **al-Sunan.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Arabī, 1407 Hijrī.

16. **Bazzār,** Abū Bakr Aḥmad bin ‘Amr bin ‘Abd al-K͟hāliq Baṣrī (215_292 Hijrī / 830_905 ‘Īsawī). **al-Musnad (al-Baḥr al-zak͟hk͟hār).** Bayrūt, Lubnān: Mu’assasaṫ ‘Ulūm al-Qur’ān, 1409 Hijrī.

17. **Marwazī**, Abū Bakr Aḥmad bin ‘Alī bin Sa‘īd Umawī (202_292 Hijrī) **Musnad Abī Bakr al-Ṣiddīq.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Maktab al-Islāmī.

18. **Abū Ya‘lá,** Aḥmad bin ‘Alī bin Muthanná bin Yaḥyá bin ‘Īsá bin Ḥilāl Mawṣilī Tamīmī (210_307 Hijrī / 825_919 ‘Īsawī). **al-Musnad.** Dimashq, Shām: Dār al-Māmūn lil-Turāth, 1404 Hijrī / 1984 ‘Īsawī.

19. **Ṭabarānī,** Abū al-Qāsim Sulaymān bin Aḥmad bin Ayyūb bin Muṭayyir al-Laḳhmī (260_360 Hijrī / 873_971 ‘Īsawī). al-**Mu‘jam al-kabīr.** Mawṣil, ‘Irāq: Maṭba‘aṭ al-‘Ulūm wa-al-Ḥikam, 1403 Hijrī / 1983 ‘Īsawī.

20. **Ḥākim,** Abū ‘Abd Allāh Muḥammad bin ‘Abd Allāh bin Muḥammad (321_405 Hijrī / 933_1014 ‘Īsawī). **al-Mustadrak ‘alá al-ṣaḥīḥayn.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1411 Hijrī / 1990 ‘Īsawī.

21. **Bayhaqī,** Abū Bakr Aḥmad bin Ḥusayn bin ‘Alī bin ‘Abd Allāh bin Mūsá (384_458 Hijrī / 994_1066 ‘Īsawī). **al-Sunan al-kubrá.** Makkah Mukarrmaha, Sa‘ūdī ‘Arab: Maktabah Dār al-Bāz, 1414 Hijrī / 1994 ‘Īsawī.

22. **Dāraquṭnī,** Abū al-Ḥasan ‘Alī bin ‘Umar bin Aḥmad bin Mahdī bin Mas‘ūd bin Nu‘mān (306_385 Hijrī / 918_995 ‘Īsawī). **al-Sunan.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Ma‘rifah, 1386 Hijrī / 1966 ‘Īsawī.

23. **Mundhirī,** Abū Muḥammad ‘Abd al-‘Aẓīm bin ‘Abd al-Qawī bin ‘Abd Allāh bin Salāmah bin Sa‘d (581_656 Hijrī / 1185_1258 ‘Īsawī). **al-Tarġhīb wa-al-tarhīb min al-Ḥadīth al-Sharīf.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1417 Hijrī.

24. **Zayla‘ī,** Abū Muḥammad ‘Abd Allāh bin Yūsuf Ḥanafī (Mutawaffá 762 Hijrī). **Naṣb al-rāyah li-aḥadīth al-hidāyah.** Miṣr: Dār al-Ḥadīth, 1357 Hijrī.

25. **Rabī‘,** Ibn Ḥabīb bin ‘Umar Azdī Baṣrī. **al-Jāmi‘ al-ṣaḥīḥ Musnad al-Imām al-Rabī‘ bin Ḥabīb.** Bayrūt, Lubnān, Dār al-Ḥikmah, 14115 Hijrī.

26. **Hindī,** Ḥusām al-Dīn ‘Alā’ al-Dīn ‘Alī Muttaqī (Mutawaffá 975 Hijrī). **Kanz al-‘ummāl fī Sunan al-aqwāl wa-al-af‘āl.** Bayrūt, Lubnān: Mu’assasaṫ al-Risālah, 1399 Hijrī / 1979 ‘Īsawī.

27. **‘Ajlūnī,** Abū al-Fidā’ Ismā‘īl bin Muḥammad Jarrāḥī (1087_1162 Hijrī / 1676_1749 ‘Īsawī). **Kashf al-ķhafā wa-muzīl al-libās ‘ammā ishtuhira min al-aḥādīth ‘alá alsinaṫ al-nās.** Bayrūt, Lubnān: Mu’assasaṫ al-Risālah, 1405 Hijrī / 1985 ‘Īsawī.

(4) Shurūḥāt al-Ḥadīth

28. **Ibn ‘Abd al-Barr,** Abū ‘Umar Yūsuf bin ‘Abd Allāh bin ‘Abd al-‘Azīz al-Namarī (368_463 Hijrī / 979_1071 ‘Īsawī). **al-Tamhīd li-mā fī al-Muwaṭṭa’ min al-ma‘ānī wa-al-asānīd.** Maġhrib (Marākish): Wizārat ‘Umūm al-Awqāf, 1387 Hijrī

29. **Nawawī,** Abū Zakarīyā Muḥy al-Dīn Yaḥyá bin Sharaf bin Murrī (631_677 Hijrī / 1233_1278 ‘Īsawī). **Sharh al-Nawawī ‘alá Ṣaḥīḥ Muslim.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Iḥyā’ al-Turāth,1392 Hijrī.

30. **‘Aynī,** Badr al-Dīn Abū Muḥammad Maḥmūd bin Aḥmad bin Mūsá bin Aḥmad bin Ḥusayn bin Yūsuf bin Maḥmūd (762_855 Hijrī / 1361_1451 ‘Īsawī).

‘Umdaṫ al-Qārī Sharh Ṣaḥīḥ al-Buḳhārī. Bayrūt, Lubnān: Dār al-Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī.

(5) al-Fiqh wa Uṣūl al-Fiqh

31. **Abū Yūsuf,** Ya‘qūb bin Ibrāhīm (Mutawaffá 182 Hijrī). **Kitāb al-Ḳharāj.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Ma‘rifah.

32. **Shaybānī,** Abū ‘Abd Allāh Muḥammad bin Ḥasan bin Farqad (123_189 Hijrī). **al-Mabsūṭ.** Karāchī, Pākistān: Idāraṫ al-Qur’ān wa-al-‘Ulūm al-Islāmīyah.

33. **Shaybānī,** Abū ‘Abd Allāh Muḥammad bin Ḥasan bin Farqad (123_189 Hijrī). **al-Ḥujjaṫ ‘alá ahli al-Madīnah.** Bayrūt Lubanān: ‘Ālim al-Kutub, 1403 Hijrī.

34. **Yaḥyá bin Ādam,** Abū Zakarīyā Ibn Sulaymān Qurashī (203 Hijrī). **Kitāb al-Ḳharāj.** Lāhor, Pākistān: al-Maktabaṫ al-Islāmīyah, 1974 ‘Īsawī.

35. **Shāfi‘ī,** Abū ‘Abd Allāh Muḥammad bin Idrīs bin ‘Abbās bin ‘Uthmān bin Shāfi‘ Qurashī (150_204 Hijrī / 767_819 ‘Īsawī). **al-Umm.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Ma‘rifah, 1393 Hijrī.

36. **Abū ‘Ubayd,** Qāsim bin Salām (Mutawaffá 224 Hijrī). **Kitāb al-Amwāl.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Fikr, 1408 Hijri.

37. **Ibn Zanjawayh,** Humayd. (251 Hijrī) **Kitāb al-Amwāl Kitāb al-Amwāl.** Riyāḍ, Sa‘ūdī ‘Arab: Markaz al-Malik Fayṣal lil-Buhūth wa-al-Dirāsāt al-Islāmīyah, 1406 Hijrī / 1986 ‘Īsawī.

38. **Ṭahāwī,** Abū Ja‘far Aḥmad bin Muḥammad bin Salāmah bin Salamah (229_321 Hijrī / 853_933 ‘Īsawī). **Sharḥ Ma‘ānī al-Āthār.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1399 Hijrī.

39. **Ibn Ḥazm,** Abū Muḥammad ‘Alī bin Aḥmad bin Sa‘īd bin Ḥazm Andalusī al-Ẓāhirī (383_456 Hijrī / 994_1064 ‘Īsawī). **al-Muḥallá bi-al-āthār.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Āfāq al-Jadīdah.

40. **Sarḳhasī,** Shams al-Dīn, (Mutawaffá 483 Hijrī). **Kitāb al-Mabsūṭ.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Ma‘rifah, 1398 Hijrī / 1978 ‘Īsawī.

41. **Kāsānī,** ‘Alā’u al-Dīn (Mutawaffá 587 Hijrī). **Badā’i‘ al-ṣanā’i‘.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kitāb al-‘Arabī, 1982 ‘Īsawī.

42. **Ibn Rushd,** Abū Walīd Muḥammad bin Aḥmad bin Muḥammad bin Rushd al-Qurṭubī (Mutawaffá 595 Hijrī) **Bidāyat al-mujtahid.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Fikr.

43. **Ibn Qudāmah,** Abū Muḥammad ‘Abd Allāh bin Aḥmad al-Maqdisī (541_620 Hijrī). **al-Muġhnī fī**

fiqh al-Imām Aḥmad bin Ḥanbal al-Shaybānī. Bayrūt, Lubnān: Dār al-Fikr, 1405 Hijrī.

44. **Qarāfī,** Abū al-‘Abbās Shihāb al-Dīn Aḥmad bin Idrīs Mālikī (Mutawaffá 684 Hijrī). **al-Furūq / Anwār al-burūq fī Anwā’ al-Furūq.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1418 Hijrī / 1998 ‘Īsawī.

45. **Ibn Qayyim,** Abū ‘Abd Allāh bin Muḥammad bin Abū Bakr Ayyūb al-Zura‘ī (691_751 Hijrī). **Aḥkām ahl al-dhimmah.** Bayrūt, Lubnān: Dār Ibn Ḥazm, 1418 Hijrī / 1997 ‘Īsawī.

46. **Ḥaṣkafī,** Muḥammad ‘Alā’ al-Dīn bin ‘Alī Ḥanafī (1025_1088 Hijrī) **al-Durr al-Mukhtār Sharḥ Tanwīr al-abṣār.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Fikr, 1386 Hijrī.

47. **Ibn ‘Ābidīn Shāmī,** Muḥammad bin Muḥammad Amīn bin ‘Umar bin ‘Abd al-‘Azīz ‘Abidīn Dimishqī (1244_1306 Hijrī). **Radd al-muḥtār ‘alá al-Durr al-mukhtār Sharḥ Tanwīr al-abṣār,** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Fikr, 1386 Hijrī.

48. **Muṣṭafá bin Sa‘d,** al-Suyūṭī al-Ruḥaybānī. **Maṭālib ūlī al-nuhá fī Sharḥ Ġhāyat al-muntahá.** Dimashq, Shām: al-Maktab al-Islāmī, 1961 ‘Isawī.

(6) al-Sīrah

49. **Ibn Sa‘d,** Abū ‘Abd Allāh Muḥammad (168_230 Hijrī / 784_845 ‘Īsawī). **al-Ṭabaqāt al-kubrá.** Bayrūt, Lubnān: Dār Bayrūt li-Ṭibā‘ah wa-al-Nashr, 1398 Hijrī / 1978 ‘Īsawī.

(7) al-Fatāwá

50. **Ibn Taymīyah,** Abū al-‘Abbās Aḥmad bin ‘Abd al-Ḥalīm Ḥarrānī (661_728 Hijrī / 1263_1328 ‘Īsawī). **Majmū‘ al-fatawá.** Maktabah Ibn Taymīyah.

(8) al-Tārīḳh

51. **Balā<u>dh</u>urī,** Aḥmad bin Yaḥyá bin Jābir (279 Hijrī). **Futūḥ al-buldān.** Bayrūt, Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah 1403 Hijrī /1983 ‘Īsawī.

52. **Ṭabarī,** Abū Ja‘far Muḥammad bin Jarīr bin Yazīd (224_310 Hijrī / 839_923 ‘Īsawī). **Tārīḳh al-umam wa-al-mulūk.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1407 Hijrī.

53. **Ṭūṣī,** Abū Jā‘far Muḥammad bin Ḥasan (385_460 Hijrī). **al-Iqtiṣād al-hādī ilá ṭarīq al-rashād.** Ṭehrān, Īrān: Maktabaṫ Jāmi‘ Chihilsutūn.

54. **Ḳhaṭīb Baġhdādī,** Abū Bakr Aḥmad bin ‘Alī bin <u>Th</u>ābit bin Aḥmad (392_463 Hijrī 1002_1071 ‘Īsawī). **Tārīḳh Baġhdād.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah.

55. **Ibn ‘Asākir,** Abū Qāsim ‘Alī bin al-Ḥasan bin Hibaṫ Allāh bin ‘Abd Allāh bin Ḥusayn Dimashqī al-Shāfi‘ī

(499_571 Hijrī / 1105_1176 ‘Īsawī). **Tārīḳh Dimashq al-kabīr al-ma‘rūf bi: Tārīḳh Ibn ‘Asākir).** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Fikr, 1995 ‘Īsawī.

(9) Angrezī Kutub

56. Hitti, Philip K History of th Arabs Macmilan Education Ltd. 1991.